

חינוך

על בערות ועבריינות: חובת החינוך בעיתונות הילדים בעשור הראשון למדינת ישראל

טליה דיסקין

פתיחה

כיצד ילדים יכולים ללמוד על עקרונות משפטיים, שמקפלים בתוכם ערכי מוסר, בתקופות של שינוי חברתי? איך מתווכות להם ציפיות ומהם האופנים שבאמצעותם הם מכוונים לרכוש תפיסות ונורמות העולות בקנה אחד עם הסדרים משפטיים מקובלים? אף שהמונח 'חברות משפט' (Legal Socialization) צמח במקורו בתחום הפסיכולוגיה כדי לתאר היבטים של משפט ומוסר בקרב ילדים,¹ יצביע מאמר זה על מהלכי פעולתו בראי ההיסטוריה. עניין זה מתאפשר בזכות ההבחנה כי מקור תיעוד ייחודי – עיתוני הילדים שראו אור בתקופת קום המדינה ובעשור הראשון לקיומה – שימש פלטפורמה שמאפשרת בחינה של הנחלת סטנדרטים משפטיים לנמעניו. מקרה המבחן שידגים הבחנה זו לקוח משדה החינוך, שבאותה תקופה מעצבת זכה להסדרה משפטית על ידי בית המחקקים – הכנסת – ונתמך בהסדרים של הרשות המבצעת. במרכז המאמר יעמדו היבטיה היום-יומיים של הסדרה זו, המגולמת בצירוף המילים 'חובת החינוך', כפי שאלה באו לידי ביטוי בעיתוני הילדים המרכזיים באותה עת. ניתוח טקסטים שפורסמו בעיתונים אלה

* תלמידת תואר שלישי במרכז צבי מיתר ללימודי משפט מתקדמים, הפקולטה למשפטים על שם בוכמן, אוניברסיטת תל אביב. המאמר משיק לחלק מתוך עבודת הדוקטור שלי, העוסקת בהיבטים של חוק ומוסר בעיתונות הילדים בעשור הראשון למדינת ישראל. אני מבקשת להודות למנחה העבודה, פרופ' אסף לחובסקי, על ההשראה, על ההכוונה ועל המסירות במשך השנים. תודה שלוחה גם לד"ר אורנה אליגון-דר ולמארגני כינוס הדוקטורנטים הארצי במשפטים שנערך באוניברסיטת תל אביב (2014), למשתתפי קולוקוויים הדוקטורנטים של מרכז מיתר (2015) וכן לעמית יריב וליעל שפאק-שגיב, על קריאת הטיטות ועל ההערות המועילות.

1 החוקר המזוהה ביותר עם תחום זה הוא הפסיכולוג ההתפתחותי לורנס קוהלברג (1927–1987), שבמחקריו – למן שנות השישים של המאה הקודמת – תשאל ילדים בנוגע למצבים חברתיים בעלי השלכות מוסריות ומשפטיות.

ילמד על השאיפה ליצור בקוראיהם מודעות לחובת החינוך במגוון דרכים, שהמשותף להן הוא הגדרתה כבסיס לחברה תקינה והנגדתה לבערות שעבריינות בצדה. בכך יבקש המאמר לתרום לשני תחומים: ראשית, לחקר הכתיבה לילדים בעברית, שלא נבחנה בהיבט המשפטי הרחב ובזיקה למשפט החינוך בפרט;² ושנית, לחקר גלגוליו של המשפט בחיי היום-יום, שעד כה לא התייחס לכתיבה לילדים בישראל מזווית היסטורית.³

הסדרת החינוך היתה נושא חשוב במדינת ישראל למן הקמתה. אמנם תחום החינוך עצמו פותח מאוד לפני קום המדינה,⁴ אך לאחריו זכה לדחיפה משפטית ניכרת. הסמן הימני במגמה זו היה חוק לימוד חובה, שנחקק בספטמבר 1949 וקבע בין היתר חובת חינוך בסיסית חנים לילדים הצעירים, מגיל הגן עד גיל 14. חוק זה חבר לעוד שני ציוויים חשובים: פקודת מבנה הגדנ"ע (12.9.1948), שהגדירה את הגדנ"ע כחיל בצה"ל והיתה

2 על עיתונות הילדים החילונית בעשור הראשון למדינה ראו גם בתוך: רימה שיכמנטר, **חבר מנייר: עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה**, מכון בן-גוריון ויד יצחק בן-צבי, שדה בוקר וירושלים 2014; לכתיבה על עיתונות הילדים בארץ ראו: אוריאל אופק, **ספרות הילדים העברית 1900-1948**, ב. דביר על יד זמורה, ביתן, תל אביב 1988, עמ' 582-620; זהר שביט, 'התפתחות ספרות הילדים העברית בארץ ישראל', בתוך: משה ליסק וזהר שביט (עורכים), **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, בנייתה של תרבות עברית בארץ-ישראל**, א. האקדמיה הישראלית הלאומית למדעים ומוסד ביאליק, ירושלים 2000, עמ' 455-461; לעוד דוגמאות למחקרים מעניינים שעסקו בכתיבת הפנאי לילדים בארץ ישראל ובמדינת ישראל עד התקופה הנדונה כאן ראו: טמירה ארבל, 'הפואטיקה של "ספרות ההתיישבות" לילדים בשנות ה-30 לילדים וביטוייה האידיאולוגיים', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 1994; בשמת אבן-זהר, 'יצירת המערכת של ספרות הילדים בתהליך בנייתה של התרבות העברית בארץ-ישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1999; אתי פז, 'התפתחות של מוטיבים מרכזיים בעיתוני הילדים בארץ בשנים 1936-1963', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב 2002; יעל דר, **ומספסל הלימודים לוקחנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939-1948**, מאגנס, ירושלים 2005; הנ"ל, **קנו בכמה קולות: ספרות הילדים של תנועת הפועלים, 1930-1950**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2014; מאיר חזן, 'השתקפות מלחמת העצמאות בעיתוני הילדים', בתוך: מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), **עם במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, יד יצחק בן-צבי, המכון לחקר הציונות וישראל על שם חיים ויצמן, אוניברסיטת תל אביב והעמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, ירושלים ותל אביב 2006, עמ' 441-465; הנ"ל, 'נוף ילדות עולה באש: דבר לילדים במרד הערבי', **קשר**, 44 (חורף 2013), עמ' 87-100.

3 על מצב המחקר ועל מגמות המחקר בהיסטוריוגרפיה המשפטית הישראלית, שההתייחסות לכתיבה לילדים כאל שדה מחקר ראוי ורלוונטי נעדרת ממנה, ראו למשל: ניר קידר, 'המשפט ומקומו המרכזי בהיסטוריה הישראלית: על ההיסטוריוגרפיה של המשפט הישראלי ותרומתה לחקר ישראל', **קתדרה**, 150 (תשע"ד), עמ' 155-180; Ron Harris, Alexandre (Sandy) Kedar, Pnina Lahav; and Assaf Likhovski, 'Israeli Legal History: Past and Present', in: idem (eds.), *The History of Law and Multi-Cultural Society: Israel 1917-1967*, Ashgate, Dartmouth, England 2002, pp. 1-34; Assaf Likhovski, 'Post-Post-Zionist Historiography', *Israel Studies*, 15 (2010), pp. 1-23.

4 לתיאור התפתחותה של מערכת החינוך בשנים שלפני הקמת המדינה ראו: רחל אלבוים-דרור, **החינוך העברי בארץ-ישראל**, כרכים א-ב, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1986.

יריית הפתיחה בהסדרת תפקידו החינוכי כמסגרת בילוי זמן לבני הנוער, ובעת הצורך כתחליף לכוחות הוראה פורמליים לילדים הצעירים; וחוק חינוך ממלכתי (1953), שהעמיק את אחיזתה של המדינה בתחום החינוך.⁵

בהסדרת התחום מלכתחילה ביקשו המחוקקים בין היתר לטפל בתופעה לא חדשה שכבר נפוצה בתקופת היישוב, של ילדים ששוטטו בחוצות הערים, עסקו ברוכלות זעירה, העבירו את זמנם בחוסר מעש והידרדרו לפשיעה או נחשדו – בשל 'חרדה מוסרית' חברתית שהתפתחה בגלל התופעה – כמועדים לעבריינות.⁶ בנאום שנשא שר החינוך והתרבות זלמן שזר בכנסת עם הצגת חוק לימוד חובה, הוא התייחס לחיזיון הנפוץ של ילדים שמוכרים שרוכי נעליים ועיתונים ולמציאות חייהם של אלה המשוטטים ומתגוללים ברחובות, והדגיש את חשיבותו של חוק לימוד חובה במיגור התופעה: 'כאן נחוץ לגייס את כלי המדינה ולשים קץ לכתם הזה, הרודף את הישוב והמדריך את מנוחתו'.⁷ מדבריו של שזר עלו הדים לטראומת העבר של בני חברת הוותיקים מנושא הילדים העזובים, שאליה נוספה במהרה עוד תופעה שהחלה להתרגש על הארץ והשפיעה על האקלים החברתי: עליית ההמונים; זו שינתה את המאזן הדמוגרפי כשציירה אל הגרעין היהודי הקיים מאות אלפי יהודים ברמות שונות של חשיפה להשכלה ולמודרנה. עלייה זו הוסיפה והפכה את החינוך לבעיה בוערת, מקור נוסף לחרדות המוסריות של אזרחי המדינה החדשה, שחזו בחשש בתהליך השתנותה של חברת היישוב שהכירו.⁸

5 חוק לימוד חובה, תש"ט-1949; פקודת מבנה הגדנ"ע (12.9.1948); חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953. במאמר יסודי שתיאר את שדה המשפט הישראלי בעשור הראשון למדינה הדגיש רון חריס את פן ההסדרה כמאפיין עיקרי של המשפט באותה תקופה וציין את נוכחותו החשובה בתחום החינוך. ראו: רון חריס, 'המשפט הישראלי', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1997, עמ' 243-262.

6 'חרדה מוסרית' ('Moral Panic') מוכרת במחקר כתופעה שמתעוררת בעתות של שינוי ומשברים חברתיים וכוללת התגייסות חברתית ופוליטית ניכרת למען להרחבת החקיקה, השקעה בחינוך מונע וטיפול משקם של הנתפסים כמקור האיום המוסרי. לבחינת התופעה בהקשר של תקופת היישוב ראו: תמי רוז, **ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית**, עם עובד, תל אביב 2009. כמו שהבחינה רוז, חוקרים העוסקים בחקר הנועורים טוענים שצעירים נתפסים כגורם המועד להפרת הסדר, ולכן עומדים במוקדה של החרדה המוסרית. להגדרות המונח 'חרדה מוסרית' ראו: Erich Goode and Nachman Ben-Yehuda, *Moral Panics: The Social Construction of Deviance*, Blackwell, Oxford 1994; James M. Jasper, *Moral Panics: In International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Pergamon, Oxford 2001, pp. 10029-10033. על העמדות הרווחות בנוגע לשוטטות בעיר כפרקטיקה בעייתית במדינת ישראל בשנות החמישים ראו: ליאורה בילסקי, "'לפני זה לא עברנו על גדרות': העיר, האיש והמשוטט במשפט יעקובוביץ', **המשפט**, טז (2011), עמ' 131-172.

7 **דברי הכנסת**, כרך שני, ישיבה נ"ה, ט"ז בתמוז תש"ט, 13 יולי 1949, עמ' 1000.

8 על רוח התקופה במעבר מיישוב למדינה ראו למשל: דן הורוביץ ומשה ליסק, **מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס יתר**, עם עובד, תל אביב 1990; אניטה שפירא, 'בין יישוב למדינה: המרכיבים שלא עברו', בתוך: יהודה ריינהרץ, יוסף שלמון וגדעון שמעוני (עורכים), **לאומיות ופוליטיקה**

התפיסה כי את תחום החינוך יש להסדיר איחודה אז גם אנשי מקצוע שעסקו בממשק בין חינוך למשפט; כך התבטא בזיכרונותיו דוד רייפן, מי שהיה שופט נוער במדינת ישראל, על הצורך לטפל בבעיית החינוך על רקע העלייה הגדולה. רייפן, עובד סוציאלי בהכשרתו שעסק רבות בחינוך בתקופת היישוב, כתב לימים על קשיי ההתאקלמות החמורים של בני ארצות האסלאם והתייחס לקשר בין בערות לעבריינות ועל חשיבות החינוך כמפתח לנורמליזציה של החברה: 'כדי לזכות ברמה כלכלית וחברתית מינימלית, צריך [היה] קודם-כול לרכוש ידע מסוים'.⁹ דבריו של רייפן ממרחק הזמן שיקפו את הלך הרוח בקרב עוד אנשי מקצוע ואנשי ציבור רלוונטיים בזמן אמת, שעם חקיקת חוק לימוד חובה הביעו תקווה למימושו בצפייה לעתיד טוב יותר לילדים שאינם לומדים ולחברה כולה.¹⁰

אלא שבפועל, למרות החקיקה הנמרצת, הכוונות הטובות והכיסופים לחברה מחנכת ומתחנכת, החריפו מאוד, בעיקר בראשית שנות החמישים, בעיות קליטת העלייה במערכת החינוך והקשו על הגשמת ציווי החינוך. תופעת הילדים שאינם פוקדים את מוסדות החינוך לא פסקה, וגם במחנות העולים (ולמים במעברות), משכנם של רוב העולים, שהו עשרות אלפי ילדים בגילי לימוד חובה שמערכת החינוך התקשתה לטפל בהם. לעתים היו העולים עצמם אחראים למצב, הן משום שהנוהג לשלוח ילדים, ובייחוד בנות, לבית הספר לא רווח בעדות מסוימות, והן משום שההורים נעזרו בילדיהם כדי להתפרנס. המכשולים בהגשמת חוק לימוד חובה נבעו גם מקשייו של משרד החינוך להתארגן ביעילות לאחר קום המדינה, ממחסור גדול בכוחות הוראה, מהיעדר מבני לימוד ומגירעון בציוד ללימודים, ולפיכך מעטים בלבד מילדי המעברות נקלטו במסגרות הלימוד הקיימות.¹¹

יהודית: פרספקטיבות חדשות, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 253-271; יוסף גורני, 'העשור המופלא: הרהורים על העשור הראשון בשנת היובל למדינה', בתוך: צמרת ויבלונקה (עורכים), **העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח**, עמ' 363-370; אפרים יער וזאב שביט, 'הזהות הקולקטיבית בחברה היישובית', בתוך: הנ"ל (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית**, א, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2001, עמ' 127-230; אורית רוזין, **חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים**, עם עובד, תל אביב 2008.

9 דוד רייפן, **הקטין ובית המשפט לנוער**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1975, עמ' 17, 19.
10 אסתר ט', 'דברים על האזרח הקטן', **דבר הפועלת**, טו, 4-5 (1949), עמ' 100; דבורה נצר, 'שאלות השעה - עם בשורת חינוך חובה', שם, טו, 6 (1949), עמ' 114-115; מרים שפירא, 'חובת לימוד לנערים עובדים', שם, טו, 11 (1949), עמ' 331-332; יהודית שמחוני, 'מן הכנסת - הדיונים על החנוך', שם, טז, 6 (1950), עמ' 138; דבורה נצר, 'חוק לימוד חובה בהגשתו', שם, טז, 7 (1950), עמ' 167; המערכת, 'הדי השבוע - להגנת ילדים ונוער', **הד החנוך**, כד, 7 (1949), עמ' 1; יעקב הלפרן, 'פרקים במשנתנו החינוכית', **אורים**, ז, א, 42 (תש"ז), עמ' 1-8.

11 לסקירת הקשיים במימוש משטר חינוך החובה בקרב הילדים ראו: צבי צמרת, **עלי גשר צר: החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות**, המכון למורשת בן-גוריון, שדה בוקר 1997, עמ' 44-56. בחינת ביטאוני החינוך בעשור הראשון למדינה מעלה שגם בהם עסקו בשנות החמישים בדאגה לגורלם של הילדים ובני הנוער על רקע קשיים אלה. דוגמאות בולטות: המערכת, 'הדי השבוע: החוק של לימוד חובה וביצועו', **הד החנוך**, כז, 33 (1953), עמ' 1; יעקב קלנר, 'העבריינות - כבעיה חברתית וחינוכית', שם, כח, 23 (1954), עמ' 2; יוסף יונאי, 'החוק של לימוד חובה בתהליך ביצועו', שם, כח,

יחסה של עיתונות הילדים בעשור הראשון למדינה להיבטים משפטיים-חברתיים דינמיים אלה עומד במרכז המאמר. הפנייה לעיתונות זו כדי לבחון כיצד הסוגיה של חובת החינוך משתקפת בה מועילה משום שעיתונות הפנאי לילדים – היהודית והעולמית – עסקה מראשיתה באקטואליה כחלק מראייתה את עצמה ככלי חברות שמחובר לנעשה בסביבת הילד, ואשר לו השפעה על תפיסת המציאות של ילדים. הרוצה להתחקות אחר המאמץ להבנות את עקרון חובת החינוך בתודעתם של ילדי קום המדינה ואחר טיבו של מהלך זה, אך טבעי אפוא שיפנה לעיתונות הפופולרית שיועדה להם ושהם קראו ברצון.¹² בשנות החמישים כללה עיתונות הילדים בארץ ארבעה שבועונים עיקריים, שבהם עוסק המאמר: **דבר לילדים** (הופיע כמוסף של עיתון ההסתדרות **דבר** בשנת 1931, וכעיתון נפרד מ-1936), **משמר לילדים** (מבית **על המשמר** של המפלגה הסוציאליסטית, מפ"ם, 1945), **הצופה לילדים** (מיסודו של **הצופה**, ביטאונה של תנועת 'המזרחי', 1947) ו**הארץ שלנו** (שהיה מסונף ל**הארץ** וזוהה עם החוגים האזרחיים, 1951). כידוע, עיתונים אלה נבדלו אלה מאלה, שכן לכל אחד מהם היתה זיקה מפלגתית או מגזרית משלו. ההבדלים ביניהם השתקפו במוציאיהם לאור, בגישות האידאולוגיות והפוליטיות שהנחו אותם ובמגמות שהם שאפו לקדם. עם זאת, על אף השוני, בחינה שיטתית וקפדנית של סוגיית החינוך שהופיעה בהם מעלה תמונה דומה: בבסיסה עמדו הדגשת זכותם של הילדים לחינוך והצורך הדוחק לקיים את חובת החינוך, שנועדה לתקן את המצב של היעדר חינוך מוסדר. קריאה רצופה במקורות עיתונאיים אלה מאפשרת לטעון כי מבחינת האמצעים הגלויים והסמויים שהעמידה הכתיבה לילדים הקוראים,¹³ הם יכלו ללמוד הן על ציוויי הדין והן על תופעות הלואי הצפויות לחברה ולפרטיה בעקבות אי-ציות לעיקרון המנחה של חובת החינוך ולפתח תודעה של מחויבות לנושא. חילוצם של מופעי חינוך רלוונטיים מתוך עיתונות הילדים מעלה שהצורך בהפעלת חובת החינוך הועבר לנמענים הצעירים, על טווח הגילים

- 37 עמ' 2; מ"ה, 'המלחמה בעזובת הנוער', שם, כט, 13-14 (1955), עמ' 5; המערכת, 'הדי השבוע: הבה נחלץ לקליטת העליה!', שם, מ-מא (תשי"ז), עמ' 1, 7; ברכה חבס, 'החינוך היסודי בישראל', **דבר הפועלת**, כב, 10 (1956), עמ' 250-251; משה גולדשטיין, 'לבעיית הנוער העזוב, אוריים, יב, ח (תשט"ז)', עמ' 486; א' שמאלי, 'הרהורים בקול רם', שם, יג, ה (תשט"ז), עמ' 276-282; יעקב קלנר, 'הנוער והעזיבות שבהסתדרות החברה', שם, טו, ז-ח (תשי"ח), עמ' 499-508.
- 12 על המונח 'תודעה משפטית' ושימושי במחקר ראו: Patricia Ewick and Susan S. Silbey, *The Common Place of Law: Stories from Everyday Life*, The University of Chicago Press, Chicago, IL 1998; Austin Sarat and Thomas R. Kearns, 'The Cultural Lives of Law', in: idem (eds.), *Law in the Domains of Culture*, The University of Michigan, 2000, pp. 1-20; David M. Engel, 'How Does Law Matter in the Constitution of Legal Consciousness?', in: Austin Sarat and Bryant G. Garth (eds.), *How Does Law Matter?*, Northwestern University Press, Illinois 1998, pp. 109-144; Susan S. Silbey, 'After Legal Consciousness', *Annual Review of Law and Social Science*, 1 (2005), pp. 323-368.
- 13 מנחם מאוטנר, 'המשפט הסמוי מן העין', **משפט ותרבות**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ח, עמ' 224-200.

הרחב שלהם: החל בבני הגיל הרך, עבור בקוראי הניקוד וכלה בבני הנעורים. צלילה אל התכנים מצביעה על הצגתם של הורים לילדים שלא פקדו את בתי הספר כמפרי חוק שלא ראו את טובת הילדים לנגד עיניהם (במקרה הטוב) או כמי שניצלו את הילדים לעבודה לפרנסת המשפחה (במקרה הטוב פחות). זכותם של ילדים לחינוך – לצד חובות המדינה, הורי הילדים ומעסיקיהם לפעול להגשמתם של החוקים – בוטאו בטקסטים. ילדים ונערים שלא למדו תיוגו בכתיבה כעבריינים פעילים או מועדים וכמי שחייבים להתחנך בבתי הספר של המדינה ולפעמים גם בגדנ"ע. על רקע התקופה הצביע אופי הכתיבה על זיהוי של יוצרי העיתונים את קוראיהם עם קבוצות אליטיסטיות בחברה – צברים בני ותיקים – והם הוצגו בכתיבה כמי שיועדו לפעול להגשמת ציווי החינוך ולמניעת העבריינות בקרב אחיהם העולים. העולים הצעירים והוריהם – אלה וגם אלה – סומנו בכתיבה כבני ארצות האסלאם. ההורים תוארו כמי שלא השכילו להכיר בחשיבות החינוך ונטו תרבותית להפך את חוקי המדינה, ואילו הילדים הוצגו כנוזקים לעזרתם המתמדת של בני הוותיקים.¹⁴

על המסרים הללו אפשר ללמוד ממגוון סוגות הכתיבה שהופיעו בעיתוני הילדים ועמן נמנו, בין היתר, טורי העורכים שפתחו את החוברות, טקסטים עיתונאיים – שכללו בעיקר דיווחים חדשותיים וכתבות (רפורטאז'ות) – טקסטים ספרותיים (סיפורת, שירה) וכן דימויים חזותיים ויצירות פרי עטם של ילדים – רשימות של כתבים צעירים ומכתבים. עוד סוגה בולטת היתה הפובליציסטיקה; זו העבירה לילדים את אירועי השעה. הדוגמה הברורה והעקיבה ביותר לסוגה זו היתה הטור 'מבית ומחוץ' במשמר לילדים שכתב בדרך כלל יעקב רבי (1921-1988), איש על המשמר, שתיווך לילדים את אירועי הזמן בדגש על היבטי משפט ומוסר (וגם היה בוגר בית הספר הגבוה למשפט וכלכלה).¹⁵

למאמר שלושה חלקים. בחלק הראשון ייסקרו הפנים הגלויים והסמויים בכתיבה בנוגע להסדרת החינוך בקרב הילדים הצעירים בגילי לימוד החובה. לאחר הערה קצרה בנוגע למקומו של החינוך כערך בעיתונים תודגם התייחסותם הישירה לחוק לימוד חובה

14 על יחסם של הממסד ושל החברה הצעירה בישראל לעלייה הגדולה ראו למשל: שמואל נח אייזנשטדט, *החברה הישראלית בתמורותיה*, מאגנס, ירושלים 1989; הנ"ל, *תמורות בחברה הישראלית*, משרד הביטחון, תל אביב 2004; משה ליסק, *העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלונו של כור ההיתוך*, מוסד ביאליק, ירושלים 1999; דבורה הכהן, *עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1994; צבי צמרת, *ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה לחינוך ילדי העולים 1950*, המרכז למורשת בן-גוריון, שדה בוקר 1993, וכן בתוך: צמרת, *עלי גשר צר: דליה עופר* (עורכת), *בין עולים לוותיקים: ישראל בעליה הגדולה, 1948-1953*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1996; רוזין, *חובת האהבה הקשה*, עמ' 197-255; אבי פיקאר, *עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה, 1951-1956*, מכון בן-גוריון, שדה בוקר 2013; Avi Bareli, 'Mapai and the Oriental Jewish Question in the Early Years of the State', *Jewish Social Studies* 16 (1) (2009), pp. 54-84. על הלכי הרוח בחקר הנושא ראו: ירון צור, 'ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית', *פעמים*, 94-95 (תשס"א), עמ' 7-56.

15 על השכלתו המשפטית אפשר ללמוד למשל ממכתב שכתב לאוניברסיטת תל אביב (בקשה להשלמת תואר מוסמך), 1.7.1963, מכון גנוים, חטיבה 517, מסמך 4120/16.

של בעלי ההשפעה בעיתונים – עורכים וכותבים בולטים בהם – שראו בו מראשיתו חוק חשוב בנושא. בהמשך הדברים תתואר הכתיבה על תופעת הילדים שאינם פוקדים את בתי הספר, בדגש על הקשר העולה מן הכתיבה בין מוצאם של בני ארצות האסלאם – הורים וילדים – לעצם ההפרה של חובת החינוך וכן לפשיעה ולעבריינות מועדת. בחלק השני תנותח התייחסותם של העיתונים למימוש חובת החינוך, ובכלל זה הביקורת הפוליטית שהובעה בכמה מהם בנוגע לקושי להגשים את הצעדים הנדרשים לקיומה. בחלק האחרון תתואר הציפייה שהובעה בעיתונות הילדים מהקוראים לסייע להגשמת חובת החינוך בקרב מי שהוצגו בכתיבה כאחיהם הלא לומדים, ובכלל זה הכוונתם של הקוראים להתנדב לגדנ"ע בעתיד כדי להציע לאותם ילדים עוזבים חלופה לחיי הרחוב.

א. פניה הגלויים והסמויים של חובת החינוך

1. עיתונות הילדים וזיקתה לחינוך כערך

קריאה לעומקם ולרוחבם של עיתוני הילדים בעשור הראשון למדינה מלמדת כי ככלל הוטמע בהם החינוך כעניין מובן מאליה, שקוף ונורמטיבי בכל הנוגע לקוראים בני הוותיקים, שהיו קהל היעד העיקרי שלהם.¹⁶ העיתונים נהגו לפרסם מגוון כתבות על בתי ספר ועל לימודים, לציין את זמני פתיחת שנות הלימודים ולהתייחס אל חופשות הקיץ. סיומן של חופשות הקיץ גם חפף מדי שנה בשנה את מועדי כריכת העיתונים, שהיתה לנוהג בקרב המנויים (והקנתה להם חיים ארוכים על מדף ספרי הילדים). כתבות מידעיות לימודיות הובאו בהם דרך קבע, ובקרב הגיבורים הנערצים בלטו המדענים ידועי השם (והיהודים) אלברט איינשטיין וחיים ויצמן.

לצד אלה רווחה בעיתונות הימנעות, לעתים מתריסה ממש, מטון כבד ראש בנוגע לעניינים שחינוך היה מעורב בהם, אולי כדי להתחבב על הקהל הצעיר ובאופן שהיה בו ממין התחכום – כדי להשיג לגיטימציה סמכותית בהקשרים אחרים. מגמה זו בלטה בהארץ שלנו, עיתון שמראשיתו ביקש להיות מזוהה עם רוח חופשית, עם הנאה ואף עם חתרנות מסוימת. כך היה למשל בסדרת סיפורי הילד צוחא, אשר ב' ברוך כתב בהם על בית הספר בגוון פרוידי ו'לא חינוכי' במופגן.¹⁷ בהזדמנות אחת טרח עורך הארץ שלנו

16 כך עולה מהמפיו שמיפתה שיכמנטר את הרכב נמעני עיתונות הילדים – עולים מול ותיקים – בעשור הראשון למדינה. ראו: שיכמנטר, **חבר מנייר**, עמ' 58-59. המפיו שערכה אינו מתייחס להצופה לילדים, אך מאפיין תכניו עולה כי הוא רלוונטי גם אליו.

17 רוח זו בלטה למשל בסיפור 'צוחא הולך לבית הספר', שתוארה בו שגרת יומו של ילד אשר הולך לבית הספר באופן מבדח. לסיפור צורפו תצלומים (בכותרת 'חלומי של צוחא') מבוימים קומיים, ואלה הראו כיצד העולם מתהפך: ילדים נוהגים כמבוגרים, ומבוגרים – כילדים. **הארץ שלנו**, ג, 23, 25.2.1953, עמ' 7-9.

באותו הזמן בנימין תמוז להסביר לקוראים באופן שאינו משתמע לשני פנים: 'העיתון אינו בא במקום בית הספר אלא לצדו', ולכן אין לראות בו כלי מחנך במובהק.¹⁸ גם בעיתונים האחרים אומצה לעתים גישה קלילה בנוגע לחינוך כערך, כפי שעלה מתשובתו של אברהם שלונסקי לקורא ילד שפנה אליו בדפי **דבר לילדים** בנוגע למעשה קונדס שביצע שלונסקי בילדותו ועליו סיפר בעיתון כמה שבועות קודם לכן – גנבת יומן הכיתה. תביעתו חמורת הסבר של הילד משלונסקי שלא להתהדר במעשה זכתה לתשובה מחויכת מאת המשורר, וזו שברה את קו החינוך הנוקשה שעלה ממכתבו של הילד.¹⁹ בפתח שנת הלימודים תשי"ג כתב נחום גוטמן לאותו עיתון 'גלויה אחרונה מימות החופש', ובה תיאר מבעד לעיני ילד את געגועיו לבית הספר, אך 'נזרה' שלא להצטייר כתלמיד מסור מדי.²⁰ אולם, כמו שנראה בהמשך הדברים, אותה גישה בלתי דידקטית לכאורה, שכנראה נועדה לשאת חן בעיני הילדים, לא באה על חשבון ציפיותיהם של כל עיתוני הילדים מקוראיהם בתחום החינוך, ציפיות שהשתלבו עם השאיפה לקדם את הציות לעיקרון של חובת החינוך.

2. 'הבטלה היא אם העברה': הכשרת הלבבות בכתיבה הישירה על חוק לימוד חובה

לצד הכתיבה המהנה וההיתולית, שהעניקה נופך חופשי לכתיבה, הוטמעו בעיתונים מסרים מוסרניים ישירים בדבר חשיבותה של חובת החינוך הקבועה בחוק והצורך במימושה. מן הכתיבה ניכר הלך הרוח שאפיין את התפיסה המוסכמת בתחום החינוך במערב – ובכלל זה בתחום משפט החינוך שהתגבש בארץ באותן שנים – שלפיו אדם חסר חינוך מקפח את זכויותיו ואת אנושיותו וגם פוגע באינטרסים הלגיטימיים של כלל הציבור שהוא חי בקרבו. לדברי א"פ קליינברגר, שעסק ביסודות הפילוסופיים של החוקים ללימוד חובה, יש לחינוך הכללי תועלת משתי בחינות: האחת מקורה בקידום שלומה של החברה ורווחתה, וכן במניעת פשיעה או בצמצום ממדיה לפחות, שכן באמצעות פיתוח ההון האנושי המגולם בתלמידים צפויה עלייה ברמת החיים הכללית; והאחרת טמונה ביצירתם של תנאים הכרחיים לאחדותה של המדינה וליציבותה, שבלעדיהם אין המדינה יכולה לפעול כהלכה. יישור הילדים בקו חינוך בסיסי אחד נועד אפוא ליצור חברת אזרחים ראויה.²¹

18 'אנו שואלים – תשובת המערכת', שם, ב, 39, 2.7.1952, עמ' 2, וכן: 'בינינו', שם, ב, 40, 9.7.1952, עמ' 2.

19 'המכתב' ו'התשובה', **דבר לילדים**, כ, 41, 28.6.1950, עמ' 793.

20 נחום גוטמן, 'גלויה אחרונה מימות החופש', שם, כב, 50, 3.9.1952, עמ' 733.

21 א"פ קליינברגר, 'יסודות פילוסופיים של חוקי חינוך חובה', **כיוונים רבים – כוונה אחת: דרכי עיון ומחקר בחינוך**, בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית בירושלים ושל משרד החינוך והתרבות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 217-239. על הזכות לחינוך ראו: יורם רבין, **הזכות לחינוך**, נבו, שריגים ליאון 2002. לכתיבה מזווית אחרת – על הפונקציונליות של הבערות בתרבויות מסוימות – ראו למשל: עמוס פונקשטיין ועדין שטיינולץ, **הסוציולוגיה של הבערות**, משרד הביטחון, האוניברסיטה המשודרת, תל אביב 1987.

קריאה בעיתונות הילדים מגלה כי הקוראים שותפו בתוכנות הללו בנוגע לחשיבותו של חוק לימוד חובה, לעתים כבר לפני חקיקתו הפורמלית; ביום 30 ביוני 1949 בישרה ברכה חבס בשמחה במדורה כממלאת מקום העורך בדבר לילדים על החוק הממשמש ובא:

ארצנו נאבקה במשך שנים רבות עם השלטון הבריטי בענין זה. כל אותן השנים, שהיינו משעבדים לזרים, חתרנו לכך שלא יהיה ילד יהודי אחד מחוץ לבית-הספר. אך לשוא. הממשלה גבתה מאת הישוב מסים גבוהים מאד, אך את צרכינו נתנה רק בעין זעומה. במשך שנים נחמץ לבנו בראותנו ילדים יהודים מתגוללים בסמטאות השכונות והפרברים או יוצאים עם שחר לעבודה בסדנות ובשוקים תחת ללכת לבית-הספר. אחד הדברים הראשונים, מהחשובים ביותר, שעליו נתנה את דעתה ממשלת ישראל, הוא: שחרור כל ילד במדינה [...] משכר-למוד, וחקיקת חק המחייב כל אב בישראל – עשיר או עני – שלא להעסיק את ילדו אלא בתורה ובדעת.²²

זמן לא רב לאחר מכן, בפתח שנת הלימודים הראשונה לאחר קבלת החוק, תש"י, חזרה חבס, שהיתה גם רעייתו של דוד הכהן, אז חבר כנסת בולט מטעם מפא"י, על הדברים ושוב נקטה טון לאומי: 'יתכן, כי חדוש זה [חוק לימוד חובה] שירד עלינו השנה הוא הגדול והמכריע בחדושים. כי בכחו לגרש את הבערות, להרבות דעת ולעשותנו לעם משכיל ונבון, אשר בידיעותיו יפעל גדולות להפרכת הארץ ולהתקדמות היושבים בה'.²³ את גישתה של חבס חלק עמה יעקב רבי ממשמר לילדים. כשליחה הנאמן של מפ"ם טרח רבי לציין שסיעתו הגישה את הצעת החוק בעניין זה, והטעים:

האם יש להרבות דברים על החשיבות שבתקנה כזאת? אם כל הילדים יוכלו ויצטרכו ללכת לבית-הספר, הרי פירוש הדבר, קודם-כול, שלא יהיו עוד ילדים המסתובבים ברחובות באפס-מעשה. וכידוע: הבטלה היא אם העברה. כיצד אמרו חכמינו? תלמידי-חכמים מרבים שלום בעולם. פשוט: אם כל בני-הנוער יקבלו חינוך יסודי, וילמדו לא רק לקרוא ולכתוב ולפתור שאלות בחשבון, אלא גם לפתור את שאלות החיים, להבין את המתרחש בעולם, להבחין בין טוב לרע – ממילא תרבה ההבנה בין בני-האדם, והשלום יחוזק.²⁴

הצורך בהתארגנות לקראת חינוך עצמאי במדינה החדשה הועלה גם בהצוּפה לילדים. בדבריו הדגיש משה טביומי, העורך באותה עת, כי סמכותה של המדינה נגזרת ממקורות היהדות: 'אצל עם-ישראל מצות-עשה היא ללמד תורה לבנים. המדינה משתמשת בסמכותה כדי להטיל מצוה זו על כל תושביה'.²⁵ במקום אחר ציין טביומי את תפקידם של הילדים המלומדים במדינה בעתיד, בהתבססו על רעיון הגנוס היהודי:

22 'משבוע לשבוע – בשורה לילדי ישראל – חנוך חנסי', דָּבָר לילדים, יט, 40, 30.6.1949, עמ' 614.

23 'משבוע לשבוע – לראש השנה תש"י, שם, כ, 1–2, 21.9.1949, עמ' 2.

24 יעקב רבי, 'חינוך חובה', מְשַׁמֵּר לילדים, ד, 40, 30.6.1949, עמ' 15.

25 'פרשת הימים – ושננתם לבניך', הַצּוּפָה לילדים, ג, 41, 21.7.1949, עמ' 534. דברים דומים הובעו גם קודם לכן, ב'פרשת הימים – ממשלת ישראל', שם, ג, 24, 17.3.49, עמ' 282; וכן ב'פרשת הימים –

עמנו הוא עם גדול בכשרונותיו הגאונים, במרצו הרב ובשאיפותיו האדירות. בגולה הוצאנו גאונים במדע ובשירה אשר הקדישו את חילם לעמים אחרים, ואילו במדינת ישראל [...] אנו זקוקים לאנשי תורה ומדע מצוינים וגדולים במקצועותיהם, שיוורו לעם איך לחיות חיי אמונה וצדק, ואיך לפתח את ארצנו ולעשותה בית למיליונים יהודים.²⁶

לימים, לאחר שנוסד הארץ שלנו, ב־1951, הצטרפה גם מערכת העיתון לדברים אלה, כשביטא ציפייה דומה מקוראי העיתון: 'רואים אתם שהלמודים נתאפשרו על ידי מאמצים רבים בעבודה ובהשקעות גדולות, מצד המדינה והמורים. ועתה, חייבים אף אתם להשכיל וללמוד, כדי שתוכלו, בבוא השעה, למלא את התקוה שתולים בכם העם והמדינה'.²⁷ לקראת חקיקת החוק, עם חקיקתו וגם לאחר מכן ברור היה אפוא בעיני בעלי ההשפעה בעיתוני הילדים שנפל דבר חשוב במדינה. היבטים נוספים של תובנה זו יתוארו בשורות הבאות.

3. הצורך בהגשמת עקרון חובת החינוך – חמלה והתנשאות: ילדים מוזנחים בעיר ובמעברה

הצורך בהגשמת עקרון חובת החינוך התבטא בעיתונות הילדים לא רק ישירות, באמצעות יידוע בני הוותיקים בקבלתה הפורמלית של חובת הלימוד, אלא גם בעקיפין. כתיבה זו הולידה שיח שהתמקד בזכותם של ילדים, בייחוד מקרב יוצאי ארצות האסלאם, לקבל חינוך, ושירת את החובה החקוקה.²⁸ חוקרים רבים רואים בזכות לקבל חינוך תמונת ראי מהופכת של חובת החינוך, המושתתת על ההנחה כי הזכות לקבל חינוך חשובה עד כדי כך שאין לתת לבעל הזכות כוח לוותר עליה. מנקודת מבט סוציולוגית זהו כמובן צידוק בעל אופי פטרנליסטי, שרואה בזכויות מסוימות כבלתי כאלה שאינן ניתנות להפקעה, שהאדם

עליה וקליטתה, שם, ג, 37, 23.6.1949, עמ' 470. על הפיכתם של היהודים למיעוט משכיל בגולה ועל ההווה שהתלוותה לדימויים העצמי ככאלה, שגם היא עמדה ברקע החקיקה והכתיבה עליה בעיתונות הילדים, ראו: צבי אקשטיין ומריסטלה בוטיצ'ני, המיעוט הנבחר: כיצד עיצב הלימוד את ההיסטוריה הכלכלית של היהודים, 1492-70, ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2013.

26 'פרשת הימים – לבית הספר!', הַצֹּפֶה לְיִלְדִים, ג, 49, 15.9.1949, עמ' 662. על מהלכי החוק בחודשים הראשונים לפעולתו ועל תפקידו במניעת עבריינות ילדים ונוער נכתב גם בתוך: יעקב, 'דע את המדינה: חינוך חובה חיים', פרק א, שם, ד, 27, 23.3.1950, עמ' 419-420; פרק ב, שם, 30, 13.4.1950, עמ' 457-458.

27 'בארץ ובעולם – ספסלי הלימודים נצבעו מחדש', הארץ שלנו, א, 34, 19.9.1951, עמ' 2.
28 בראשית שנות החמישים שכנו במעברות בעיקר עולים מארצות האסלאם, אך אין בידי נתונים סטטיסטיים ספציפיים על הילדים המזרחים שלא פקדו את מוסדות החינוך בערים ובמעברות. אפשר להניח שהכתיבה הושפעה מהמציאות ואולי גם מזיהוים של ילדים בני ארצות האסלאם עם עזובה חברתית עוד בתקופת המנדט הבריטי בארץ, כמו שתארה רזי בילדי ההפקר. ראו: מרים קצ'נסקי, 'מעברות', בתוך: מרדכי נאור (עורך), עולים ומעברות 1948-1952, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ז, עמ' 73-75; ליסק, העלייה הגדולה, עמ' 76.

אינו בן חורין לוותר על מימוש²⁹. בכתיבה בעיתונות הילדים זהו החובה והזכות במיוחד כנדרשות לצאצאי העולים מארצות האסלאם, שהוצגו כמי שאינם פוקדים את מוסדות החינוך.

הד פואטי לגישה זו היה למשל הסיפור 'שני חברים' (חתום: 'אוריאל', ככל הנראה אוריאל אופק), שהובא בדבר לילדים זמן לא רב לאחר שנחקק חוק לימוד חובה, ובו סופר על ידידות שנרקמה בין שני ילדים: רני וסעדיה. השניים נפגשו יום אחד כשרני שכב חולה בביתו על חשבון זמן לימודיו. כשהציץ מבעד לחלונו ראה את סעדיה העמל עוזר לסחוב סלים של גברות. מסעדיה למד רני על משמעותה של המילה 'פרנסה' והתוודע לבעיית הילדים שאינם הולכים לבית הספר. אוריאל תיאר בכתיבתו את עיניו העצובות של סעדיה ואת רחמיו של רני, שנכמרו על הילד השחרחר. בישבם יחד על ספסל בשדרה חתך להם סעדיה תפוח עץ שסחב בשוק, ואז התחוויר לרני כי בקרב ילדי הרחוב – תחבולה פואטית שהדגישה כי היה מדובר בבעיה חברתית – נפוצה השמועה כי חוק לימוד חובה אושר, אך טרם יושם. לאחר ארוחת הערב כתב רני מכתב לשר החינוך זלמן שזר והפציר בו, ללא כחל וסרק, כי יזרז את מימושה של חובת החינוך:

אל שר החינוך, זלמן שזר!

אני רוצה לכתוב לך, כי זה נכון מאוד שהחליטו שכל הילדים צריכים ללמוד בבית הספר, כל הילדים שבארץ. אבל תראה: הילמודים כבר התחילו, וסעדיה ונסים עוד לא לומדים; האחד סוחב סלים בשוק, והשני מוכר עיתונים. [...] אני מבקש ממך כי תעשה מהר, שהם כבר ילכו לבית הספר, כדי שאוכל לראות את סעדיה והחברים שלו בבית הספר בקרוב. אז אני אבקש מן המורה לשבת בכתה על יד סעדיה. הוא נתן לי תפוח שסחב בשוק, אבל אם הוא ילך לבית הספר, הוא כבר לא יעבוד בשוק ולא יסחוב.³⁰

הדגשת השתאותו של רני מעיסוקו של סעדיה בסיפור ורצינותו התהומית ברצונו לסייע לו שירתו באמצעות הטקסט מסר דידקטי כפול: (א) ביעור נגע הבערות והפסקת האקלים המאפשר את ההסתבכות עם החוק על חשבון ההשכלה; ו(ב) סיוע של ילד לומד לילד לא לומד, שניהם בעלי שיוכים חברתיים מוגדרים.

סיפורם של רני וסעדיה לא היה יחיד מסוגו. בשנות החמישים פורסמו בעיתונים טקסטים נוספים שהציפו את הבעייתיות המשפטית-חברתית של אי-ביקור במוסדות החינוך המתוקנים, ובהם הובעה דאגה ל'אחים הקטנים' בערים ובמעברות שאינם לומדים. מהם בלטו במיוחד שירים על ילדים עובדים, שהקריאה בהם נועדה ודאי להפעיל את

29 רבין, הזכות לחינוך, עמ' 140-141. בהקשר זה רלוונטית ביקורתו החלוצית והפורצת דרך של מישל פוקו, שעסקה במנגנוני הפיקוח במדינה המודרנית, בשימוש בדיסציפלינות החדשות יחסית של מדעי האדם (כגון חינוך) ליצירת טכניקות של משטור, משמוע ושליטה חברתית ובחיבור בין ידע לכוח. ראו למשל: Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Random House, New York 1975.

30 אוריאל, 'שני חברים', דָּבָר לְיִלְדִים, כ, 3, 5.10.1949, עמ' 37, 39.

בלוטות חוש הצדק והאכפתיות של הנמענים הצעירים. לדוגמה, שיר זה, שכתב בנימין טנא, מעורכי משמר לילדים:

על האח הקטן יספר זה השיר, / על אחיך, גופו עצמות רק ועור. / שביתו הוא הרחוב, / שוק הומה של העיר, / בית-ספרו - הרעב, ומוריו - המחסור. // שעם בקר נצב, עת סביב נוהרים / ילדים בני-גילו לבית-ספר, לגן. // ובידו זוג שרוכים או קפסת-גפרורים, / וגבו אל הקיר, מבטו מאבן. // זה הוא, שעתון מקפל עם שמך / משליך בחלון טרם שחר יעור. / זה הוא, שגוש-קרח מביא לאמך / בידיו, ידי-ילד, הכחילו מכפור. // זה הוא, שעל נעל אביך נרכן / שוקד נקותה, עד נצנוץ וברק. / זה הוא, ברחובות מתרוצץ אי-לאן / וחדשות עתון-ערב כמטורף במ יזעק. // הוא, האח הקטן, מה יומו? מה לילו? / אי ביתו החשוך? / אי גגו הדולף? / התחשב לעתים: מה שונה גורלו / מזה גורלך בביתך השלו?³¹

לפעמים גם צוין בשירים במפורש כי הילדים הם מבני ארצות האסלאם ונרמזו שעיסוקם אינו כשר בעיני החוק. כך בשיר על ילד ממוסררה, בן ליוצאי עיראק שאביו מובטל ואמו חולה:

בכרך עומד מכריז / ילד חמד, קל פזיז: / 'בטן, גרעינים בזול / קנה קטן וגם גדול!' // [...] 'איך כאן באת ילד קטן? / בוא ספר נא לי בלאט. / בבית-הספר התלמד? / לי ספר, אל נא תחת!' // 'בא אני ממוסררה, / שם אבי, אמי גם גרה. / ארצה באנו מעיראק, / ששה אחים אנו רק. // עבודה אין לו לאב, / מחפש כל יום לשוא. / ואמא חולה מאד, / כח אין לה לעבוד. // הב לי שבע-מאות פרוטות / לאמי אוכל למנות. / לבית-הספר לי אצעד, / בכל יום אשמח, אלמד. // נו, אדון, שקית נא קח, / גרעינים קנה ופצח. / שבע שקיות לי עוד / קנה אדון, טובים מאד!' // לא סיים ילדון דבריו / נעלמו לי עקבותיו. / לפלאי יש כאן פותר / כי הולך, קרב שוטר.³²

זאת ועוד, זיהוי התופעה של אי-פקידת מוסדות החינוך החוקיים עם הוויה עבריינית הופיע מדי פעם בפעם בשנות החמישים גם בסיפורים ובכתבות, שהגבול ביניהם היטשטש לעתים, על ילדים צעירים ועל נערים שאינם לומדים ושהבטלה הביאה אותם לכדי פרחחות והסתבכות בפלילים. באמצעות התוודעות למקרים הפרטיים ולמוסדות המשפט הפורמליים בטקסטים הללו העבירו העיתונים את המסר של חשיבות חובת החינוך במניעת העבריינות.³³

31 בנימין טנא, 'שיר על אחיך הקטן', משמר לילדים, ו, 17, 21.12.1950, עמוד השער.

32 מנחם מורשת, 'גרעינים', הצופה לילדים, ה, 31, 11.4.1951, עמ' 479.

33 כך למשל בתוך: משה רבי, 'ילדי השוק', שם, ז, 14, 24.12.1952, עמ' 213-214; יעקב אבן-חן, 'דוד חזר למוטב', שם, ח, 26, 3.3.1954, עמ' 402-403; מ' בן אליקים, 'בית משפט השלום לנוער', שם, י, 32, 18.4.1956, עמ' 10-11; ע"ק יונה הר-תאן, ע"ק, 'בית משפט השלום לנוער', הארץ שלנו, ב, 36, 11.6.1952, עמ' 3, 10; מ' שרייבר, כתב, חיפה, 'עובדיה', שם, ה, 6, 3.11.1954, עמ' 13.

1

4

3

2

מקבץ 1: פריטים 1-4 - דימויים חזותיים של ילדים לא לומדים מעיתונות הילדים

לצד סיפורים, שירים וכתבות שהתמקדו בילדים שאינם פוקדים את מוסדות החינוך, התייחסה הכתיבה לחובתם של ההורים לשלוח את ילדיהם לבית הספר. לפחות בכמה מן העיתונים הרבו כותבים לבקר הורים שממאנים לשלוח את ילדיהם ללמוד, מתוך גישה שאי-הפעלת סמכותם כהורים פוגעת במימושה של חובת החינוך, הבאה להגן על זכויות הילדים לחינוך. תפיסה זו - הרואה צורך בהגנה על הילד מפני הורים, אפוטרופוסים או מעבידים אנוכיים וקצרי ראות המפקיעים מן הילד את האפשרות לממש את זכותו לקבל חינוך - באה לידי ביטוי גם בחוק עצמו, שבסעיף 4 התייחס לנושאים באחריות למימוש חובת החינוך. בסעיף פורטו עונשים להורים מפרי חוק (כדינו של כל אחד מהם נקבעו עונשי מאסר ו/או קנס), וגם למעסיקים אשר מעבידים ילדים שלא כדין. מעניין לציין אפוא שבעיתונות הילדים של שנות החמישים תוארו גם מעסיקים, אבל בעיקר הורים - עולים חדשים בדרך כלל - שאינם ממלאים את חובתם. כך התייחסה מערכת הארץ שלנו במדור החדשותי בעיתון למקרה של אב שהובא לדין כי מיאן לשלוח את ילדיו לבית הספר.

הדברים נכתבו באריכות ראויה לציון, ומתוך שאיפה גלויה להטמיע בקוראים את התודעה המשפטית הרלוונטית:

יתכן שהנאשם הנ"ל לא [...] תאר לעצמו, כי אם יחסיר בנו שעורים בבית הספר, יחשב הדבר כפשע בעיני המדינה. וכאן בא חוק חינוך [צ"ל לימוד] חובה להעמידו על טעותו. וגם תפקידו של חוק זה הוא ללמד יותר מאשר להעניש. כי ישנם גם אבות שצריך ללמדם. אבות שבאו מארצות נחשלות, שאינם מבינים את חובותיהם במדינה מתקדמת.³⁴

במקום אחר בהארץ שלנו תיאר בפרוטרוט זאב שיף הצעיר, לימים הפרשן הצבאי של עיתון הארץ, את שגרת ימיהם של ילדי מעברות שאינם לומדים משום שהוריהם אילצו אותם לסייע בפרנסת בתיהם בקטיף בוטנים. בכתיבה הודגש כי ההורים מאלצים את הילדים לצאת לעבודה קשה שאינה כפי גילם ויכולתם:

השכם בבוקר, עם זריחת השמש, מעירים הורים רבים במעברות את בניהם, אף אם גילם אינו עולה על עשר, ומאלצים אותם לצאת עמם לעבודה הקשה. לא פעם נשמעים בשעות אלו קולות בכי הבוקעים מתוך הפחונים והבדונים. הבוכים הם הילדים, הרוצים ללכת לבית הספר, במקום לצאת לעבודה מפרכת שאינה לפי כוחם. לרוב אין הבכי עוזר, והאב, שאינו מבין ערכו של בית הספר לגבי בנו, מאלץ את הילד לצאת עמו לשדה. [...] מצער יותר היה מצבם של ילדים, שאביהם אילצם לצאת לעבודה, בעוד שהוא עצמו פנה לבלות את יומו בבית הקפה השוכן בצריף נמוך בכניסה למעברה.³⁵

שיף המשיך והסביר לקוראים שכדי לעקוף את החוק לא רשמו הורי הילדים והמעסיקים את הילדים בלשכת העבודה, והטעים על אופן קבלת השכר הבלתי הוגן: שכר העבודה של הילדים צורף לכרטיסי העבודה של האבות. עוד תוארו עונגם של ילדי המעברות, תרבות האדישות לחינוך שרווחה בהן, תנאי החיים הירודים וההשתמטות מחיים אזרחיים בריאים. למרות רצונם של הילדים ללכת לבית הספר, נכתב במורת רוח, נמנע מהם הדבר. תיאורים מחיי היום-יום של ילדים לא לומדים אפיינו גם את כתיבתם של ילדים, הן כתבים צעירים והן כותבי מכתבים, בעיתונים. הילדים הכותבים השתתפו בשיח הדדי-לגיטימציה של תופעת הילדים הלא לומדים ושל ההורים המאפשרים היעדרות ממוסדות החינוך. המוטיבים החוזרים בכתיבה זו היו העוני, שעמו התקשו הורים להתמודד בלי עזרת הילדים בפרנסת הבית, ולעתים גם אי-כשירותם הכללית בהבנת חשיבותו של החינוך המוסדר לילדיהם. בטקסטים תוארו לפרקים ילדים ונערים יוצאי ארצות האסלאם – מסולסלי שֶׁעָר, עיניהם שחורות כפחם, שאינם מבקרים בבית הספר; האב אלים או שאינו נוכח כלל; האם טרודה בטיפול בילדיה הרבים האחרים. אחדים מרכיבים אלה עלו למשל ממכתב זה, שילדה תיארה בו יום בחייו של ילד מוכר עיתונים:

34 'בארץ ובעולם' – גם הורים חייבים ללמוד', הארץ שלנו, ב, 29, 23.4.1952, עמ' 2.

35 ז' שיף, 'הכתות היו ריקות', שם, ה, 9, 24.11.1954, עמ' 3.

עוד לא עלה עמוד השחר; כל העיר נמה את שנתה. אולם בפרברי העיר כבר החל היום. [...] לפתע, מתוך האפלה, נשמעת קריאת ילד רך. עוד לא עבר את גבול הילדות, אך הוריו עניים ומרודים; האם חולה, הבית מלא טף ועזרתו נחוצה. [...] והילד הרך רץ בחוצות ומודיע לכל עובר ושב על עתונו: 'עתון בוקר!' אך מי שם לו לבו? כל אחד ממנהר לעסקיו ואין פנאי להביט במוכר העתונים. הערב רד. השמש העיפה טובעת בים, והילד העמל משרך רגליו לביתו ובידו עתונו ומספר פרוטות. בהגיעו לביתו רעב ויגע יקבלו האורח הקבוע – הרעב. האם מחבקתו, אולם לא כך האב מחוסר העבודה. הוא גוער בו על שהביא את רוב עתונו חזרה. העששית הולכת וכבה והנער התמים ישן את שנתו וחולם על יום מחר כי יאיר לו פניו.³⁶

אפילו כשכבר זכה הדגם של לימודים תוך כדי עבודה ללגיטימציה, נעשה הדבר בתנאי שתמומש חובת החינוך. כך בסיפור 'חיים יוצא לעמל' ממשמר לילדים, על הילד חיים שעבד בחנות מכולת כדי לעזור לאביו המחוסר עבודה, שביקש, בעידוד חבריו, להצטרף לשיעורי ערב, אך מעסיקו סירב. בתגובה, יזמה החבורה שביתה, בה השתמשה, בין היתר, בכרזות בזה הלשון: 'כאן שביתה!'/ בעל החנות האכזרי/ מנצל עבודת ילד/ ואינו מאפשר לו ללמוד/ אל תקנו אצלו!'/ בסופו של דבר נכנע החנווני, וחיים זכה לעבוד וללמוד גם יחד.³⁷ המסר שהועבר לילדים היה לא לתת למבוגרים בעלי הון לנצל ילדים על חשבון לימודיהם, וברוח מפ"ם – בעת הצורך גם להתאגד ולמחות.

עם זאת, בכתיבה בעיתונים האחרים זוהו לרוב הורים – ופחות מעסיקים – עם הכשלים במימוש חובת החינוך שבחוק, כאמור וכמו שציינה גם ברכה חבס בדיווחה על מצב החינוך בבאר שבע בעקבות ביקור שערכה בדרום:

לא כל ההורים, לצערנו, הבינו כבר כי חובתם הגדולה כלפי הילד היא לשלח אותו לבית הספר, למען ישכיל וילמד דעת. צריך לומר את האמת, כי באהלי המעברות האפרות המשתרעות על חולות באר שבע ואף בין הבתים הבהירים של השכונות החדשים עוד תמצא ילדים לעשרות ואף למעלה מזה, שלא נכנסו עדין לעל תורה.³⁸

36 שפרה ניומן, בת 10, איילת השחר, 'ילד עמל', דָּבָר לילדים, כו, 24, 22.2.1956, עמ' 13. לעתים הפגינו ילדים כותבים הבנה משפטית או העלו הצעות מעשיות שהעידו על חשיבה משפטית, כמו במכתבו של ילד שתיאר את התערבותה של עובדת סוציאלית בחייו של ילד מעברה כדי שילך לבית הספר או במכתבה של ילדה שכתבה שראוי כי המשפט יחמיר עם הורים שאינם מקיימים את החוק. ראו: עופר בריישראל, בן 15, ירושלים, 'נסים הולך לבית הספר', הארץ שלנו, ג, 13, 17.12.1952, עמ' 15; אילנה בן אהרן, כתה ח', הרצליה, 'כיצד לשפר את מצב הילד העזוב', הצופה לילדים, ט, 15, 12.1.1955, עמ' 15.

37 יצחק ינאי, 'חיים יוצא לעמל', מְשַׁמֵּר לילדים, ז, 31, 23.4.1952, עמ' 469-471.

38 ברכה חבס, 'שיחת השבוע – חג חצרים', דָּבָר לילדים, כב, 10, 28.11.1951, עמ' 138; עוד ברוח זו: עליזה, 'לאן הם הולכים?', שם, כב, 48, 20.8.1952, עמ' 703.

איור 5: מתוך 'דוד חזר למוטב', הצופה לילדים

ב. היחס להגשמת חובת החינוך בידי הרשות המבצעת: אהדה וביקורת

קשייה של הרשות המבצעת – הממשלה – לממש את חובת החינוך מעלים שאלה בדבר התייחסותם של העיתונים למצב זה כתלות במגזר שהם השתייכו אליו. הנחת יסוד בהקשר זה היא כי כמו רכיבים תרבותיים אחרים, גם עיצוב תודעתה המשפטית של קבוצה תלוי באפיוניה של הקבוצה ובהקשרים שהיא מתקיימת בהם.³⁹ גם במקרה של הכתיבה לילדים שיקף הגיוון בגישותיהם של העיתונים הבדלים יסודיים, פוליטיים ואחרים, ביניהם. כך למשל בדבר לילדים, עיתון שנקט טון ממלכתי בדרך כלל, הודגש יישומו המוצלח של החוק. כשופרה של מפא"י תיאר העיתון כי גם לעומת מדינות נאורות ישראל מתקדמת הרבה יותר. לאחר ביקור בפריז כתבה חבס:

אני מבטיחה לכם נאמנה, ילדי ישראל, כי לחייכם ורודות, בלי עין הרע, לא פחות מילדי צרפת השבעה. הנה הילדון הקטן, כבן ארבע-חמש, היושב ממולי ברכבת התחתית. בחברת אמו נוסע הוא בבקר אל השוק, כנראה; כך מספרת לי סלסלת הרשת שבידי האם. פטור הוא מעל גן-הילדים. כי גני-ילדים אינם כאן נחלת הכלל כבארצנו. [...] מה עלתה [כך] בעיני ערכה של מדינת ישראל, כששמעתי על תשומת הלב המעטה המקדשת בצרפת לחנוך הילד הקטן.⁴⁰

39 על חשיבותה של גישה דינמית וגמישה לחקר התרבות ראו: William H. Sewell, 'The Concept(s) of Culture', in: Victoria E. Bonnell and Lynn Hunt (eds.), *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture*, University of California Press, Berkely and Los Angeles, CA 1999, pp. 35-61.

40 ברכה חבס, 'שיחת השבוע – מספורי פריס', דבר לילדים, כב, 15, 2.1.1952, עמ' 218.

גם בנוגע ליישום החוק בקרב ערביי הארץ, נושא שככלל נדון מעט בעיתונים, הובעה בדבר לילדים שביעות רצון; בכתבה על בית הספר העממי בכפר בקעה אל-גרביה נכתב שעד קום המדינה לא שלחו הערבים את ילדיהם, ובפרט לא את הבנות, לבית הספר: 'עד קום המדינה לא העז ערבי לשלוח את בתו לבית הספר והיא היתה יושבת בית עד שנשאה לאיש'. אמנם בכתבה הוזכרו התנאים הקשים בכיתות הצפופות, אבל באותה נשימה הודגש כי מפעל החינוך צועד קדימה.⁴¹

כמו בדבר לילדים, גם בהארץ שלנו, עיתון ילדי הבורגנות, אומצה גישה חיובית למדי לתיאור יישומו של משטר החינוך, ובטקסטים שונים נכתב בלשון אוהדת על הגשמת החוק. כך למשל בכתבה על שכונת התקווה נכתב שעד קום המדינה לא סיימו ילדי השכונה את לימודיהם בבית הספר העממי. כדי לשבח את המצב הנוכחי, תוארה חומרת המצב בעבר:

נער, שמלאו לו עשר, יכול כבר לצאת לעבודה, לעזור לפרנסת 9 נפשות שבבית, וכדי להיות 'איש תרבותי' הרי עליו למרוח שערו בשמן-בשמים, ללעוס מאסטיק וללבוש חולצה משובצת חסרת כפתורים. ומי מבין הבנות אינה יכולה בגיל זה לצאת למשק בית או לעבודה מכובדת כמוכרת או תופרת? מובן, שבתנאים אלה מתנדף מהר גם המעט שנלמד בבית הספר ב-5 שנות לימוד, וצומחת לך תורת-חיים חדשה, שאינה כתובה בשום ספר.⁴²

תחושת סיפוק הביע עורך הארץ שלנו גם ממימוש החוק בקרב האוכלוסייה הערבית. טון הכתיבה אהד את זכותם של הערבים לחינוך, אך לעתים גם היה אדנות-הייררכי: 'ישנם הורים ערביים, שלא זכו גם הם בחינוך, ולכן אינם יודעים מה עליהם לתת לילדיהם'.⁴³ או:

יכולים אנו לנקום בהם, בכוח השלטון בידינו; יכולים אנו למנוע ממשפחותיהם לחם, ומילדיהם – חינוך; [...] אך נראה שממשלת ישראל בחרה בדרך אחרת, והנגו גאים על בחירה זו, כיאות למנצחים שנצחונם בא מכוח הרגשת הצדק שלהם.⁴⁴

בכתבה אחרת סופר על נער ערבי כפרי שהקריא בכיתתו בעיניים דומעות חיבור שכתב על כפרו, ובו הודגשו בערותם של הערבים ותקוותו שיבוא יום והצעירים הערבים הוזכים להשכלה בחסות החוק יקימוהו מדלותו.⁴⁵

רק לעתים רחוקות נמתחה בהארץ שלנו ביקורת על הקשיים ביישומו של החוק. בדוגמה לכתיבה כזאת אפשר להיווכח בכתבת השוואה, מתכונת מקובלת לכתיבה בעיתונות הילדים, שבצד ימין של העמוד, מתחת לכותרת 'אנחנו עצמאים', נכתב בה: 'יש לנו צבא

41 הכתב הנודד, 'בקור בבית-ספר ערבי בישראל: גם תלמידות על ספסל הלימודים', שם, כו, 3, 28.9.1955, עמ' 8-9.

42 א' מ"ץ, 'חגיגה בשכונת "התקווה" בתל-אביב', הארץ שלנו, ב, 45, 13.8.1952, עמ' 3.

43 'בינינו', שם, ג, 5, 22.10.1952, עמ' 2.

44 'בינינו', שם, ג, 3, 8.10.1952, עמ' 2, ההדגשה במקור.

45 אבשלום חפשי, 'איברהים מכפר אל-בטוף', שם, ה, 16, 12.1.1955, עמ' 6.

משלנו, ובו גדנ"ע, ובני נער לומדים תרבות הגוף וכבר אנו מגשימים את מימרת הקדמונים: נפש בריאה בגוף בריא, ומצד שמאל של העמוד, מתחת לכותרת 'אך לא לגמרי', נכתב: 'אבל העזובה עדיין שליטה בחלק גדול של הנער, ובפרוורים מתנונים נערים, השקועים במשחק קלפים ובעשון'.⁴⁶

עם זאת, ככלל אהד הארץ שלנו את אופני יישום החוק והפגין טפיחות שכם עצמיות ברוח לאומית. בכתבה מצולמת שפורסמה לקראת יום העצמאות 1954 הושווה מצבה של ישראל לשכנותיה ('אצלנו' לעומת 'אצלם'). בין יתר הדוגמאות נכתב בנימה של שביעות רצון, מתחת לכותרת המשנה 'חינוך מול בערות':

אצלנו נתקבל חוק חינוך [כך] חובה עד לגיל 14. נעשו מאמצים כבירים להנחיל דעת, קרא וכתב [...] ושפה לעולים חדשים. בני הנעורים שקועים רבם, בלמודים ובתורה. אך בעוד שבני הנעורים שלנו מטפלים במכשירים הנוצצים ששמים מיקרוסקופים [...], שקודים ילדי הארצות השכנות, בני אותו גיל, ואף צעירים יותר, על מכשירים נוצצים [כלי נשק] אחרים לגמרי.⁴⁷

בהצופה לילדים היה אפשר ללמוד דרך ההתייחסות לכשלים במימוש חובת החינוך על נושא שהעסיק את עורכי העיתון כמי שייצגו את המגזר הדתי: תופעת המיסיון, שלצד האיום הדתי שגולם בה, ביטאה גם הפרה של חוק לימוד חובה. ביקורת נמתחה בו על המצב שאפשר להורים לשלוח את ילדיהם לבתי הספר של המיסיון במקום לבתי הספר של המדינה. הדבר בלט למשל במדור 'גליה כותבת לכם', שנכתב במתכונת יומן של ילדה בת ותיקים והציף בעיות חברתיות. כך תואר באחד מטוריה של גליה מצב שאיש לבוש הדר הגיע למעברה והציע חינוך 'טוב' לילדים, וגם מקום עבודה לאב מנותק ובור. ביקורת דומה נמתחה גם במקומות אחרים בעיתון.⁴⁸

לעומת שאר העיתונים אימץ משמר לילדים טון ביקורתי כלפי הקשיים בהגשמת חוק לימוד חובה, כחלק מהמשימה שקיבל עליו – לחשוף כבדרך אגב את הקוראים הצעירים

46 ללא ציון שם מחבר, 'אנחנו עצמאים, אך לא לגמרי...', שם, ג, 30, 15.4.1953, עמ' 7-6.

47 ללא ציון שם מחבר, 'מדוע רשאים אנו להתגאות ולשמחו בעצמאותנו הצעירה? ... מפני שידענו לעשותה ברכה לכלל ופרט', שם, ד, 33, 5.5.1954, עמ' 2-4, הציטוט מעמ' 2.

48 'גליה כותבת לכם', הצופה לילדים, ז, 37, 10.6.1953, עמ' 583, ועוד משל גליה: שם, ז, 38, 17.6.1953, עמ' 591; שם, ז, 45, 5.8.1953, עמ' 673; וכן: מנחם סיל, 'מלחמה לנו בחינוך הזר', שם, ז, 24, 4.3.1953, עמ' 367; יוסף וולק, 'לדעתי...', שם, ח, 52, 1.9.1954, עמ' 811 והתגובות בכרך ט, 4, 27.10.1954, עמ' 11; וכן: 'אשנב למערכת', שם, יב, 10, 26.11.1957, עמ' 2; מתתיהו, 'בכף המסיון', שם, יב, 10, 26.11.1957, עמ' 8-9. עמדה זו תאמה גישה שהובעה גם בכנסת: חבר הכנסת שלמה לורנץ (אגודת ישראל) קרא מעל דוכן הכנסת לאכוף את החוק ולתבוע לדין את ההורים השולחים את ילדיהם לבתי הספר של המיסיון: 'איפה האחריות של ממשלתנו כלפי העם? האם כך [...] שומרים על החוק? הלא אלפי הילדים שנרשמו ולומדים בבית-ספר של המיסיון אינם לומדים שם במחלת; כתובותיהם של ההורים ידועות ואפשר להעמידם למשפט על הפרת חוק חינוך [כך] חובה'. דברי הכנסת, כרך שישה-עשר, ישיבה תנ"א, כ"ט בסיוון תשי"ד, 30.6.1954, עמ' 2093.

להשקפת העולם של **על המשמר**. ככלל, ביקורת נמתחה בו על אופן טיפולה של הממשלה בילדי המעברות בטקסטים שהילדים תוארו בהם מהלכים יחפים, לבושים בלויים, מלוכלכים ונעדרים חדות ילדות. לנושא החינוך התייחס בייחוד יעקב רבי, שכתב לא מעט על המצוקה החומרית במעברות ועל השפעתה על תחום החינוך, כלומר על המחסור בבנייני לימוד ובמורים. רבי קרא לחיסולן של המעברות, שערכו לדעתו את היטמעותם של העולים בארץ, בין היתר משום שהקשו את הגשמת חובת החינוך, ודאג להזכיר מפעם לפעם את הדין המחייב. כך כתב למשל בפתח שנת הלימודים תשי"ג:

ישנם שני מצרכים, שהצנע לא פגע בהם – ואסור שיפגע בהם. האחד הוא לחם, המזון העיקרי בתפריט האדם, שנמכר ללא הגבלה. המצרך השני הוא – תורה, חינוך. לפי החוק, החינוך הוא זכות, וגם חובה: כל ילד כעני כעשיר, זכאי לבקר בבית הספר ואף חייב לעשות זאת. ועוד מורה החוק, שהחינוך בכיתות היסוד, בבית הספר העממי, יינתן חינם.⁴⁹

אחד מאופני ההטמעה של הביקורת בטקסטים של **משמר לילדים** היה בכתבות שנכתבו בסגנון תיאורי וביצירות ספרות. כך היה למשל בסיפור 'סוסתו של מוביל הקרח' מאת שלמה ניצן, מעורכי העיתון, על מוביל הקרח סעדיה שנעזר בעבודתו בבנו הצעיר שלום. עם פתיחת שנת הלימודים הוצגו לבטיו של סעדיה אם לשלוח את שלום לבית הספר אם לאו בשל המצוקה הכלכלית הקשה בבית, ואגב כך נשתלה ביקורת בסיפור, שתיאר מציאות ובה לא הגיעו רבים מן התלמידים לבית הספר עם פתיחת שנת הלימודים החדשה. בסיפור הוצגו ההורים העניים כקרבנותיו של המצב הכלכלי הקשה – רמזו לבקיעים בלגיטימיות מדיניותה הכלכלית של ממשלת מפא"י; 'חק-חונך-חנם [כך] הנהוג בארצנו, דבר יפה הוא, אך אין הוא מבטיח פרנסה להורים עניים על-מנת שיוכלו לשחרר את ילדיהם מעבודה ולשלחם לבית הספר', נכתב שם.⁵⁰ ביקורת זוועקת נמתחה גם בכפולת עמודים שתיארה יום בחייהם של ילדים עובדים. ליד תצלום של מוכר עיתונים בעל חזות מזרחית, מתחת לכותרת 'נערי העוני בכרך הגדול', נכתב:

אלה מתייגעים ליד התנור הלוהט ואלה מתרוצצים ברחובות ההומים וצעקה צרודה בגרונם: 'עתון ערב! ערב! ערב! בלא משחק, בלא ילדות, בלא השכלה. מפרנסים קטנים של משפחות גדולות [...] כאילו העיר אינה עירם והארץ הטובה, השופעת תנובות – אינה ארצם שלהם. אנו נושאים את עינינו למשטר שיבטיח לכל ילד לחם, השכלה ומשחק.'⁵¹

49 יעקב רבי, 'עם התחלת הלימודים', **משמר לילדים**, ז, 51, 10.9.1952, עמ' 783; 'הידעתם מה זאת מעברה?', שם, ח, 8, 5.11.1952, עמ' 119. ברוח זו כתב גם ש' עקיב ב'מבית ומחוץ': 'עם פתיחת שנת הלימודים', שם, ט, 54, 15.9.1954, עמ' 859.

50 שם, ח, 1-2, 7.9.1952, עמ' 4-6, הציטוט מעמ' 5-6.

51 ללא מחבר, 'נערי העוני בכרך הגדול', שם, 42, 6.7.1955, עמ' 651. ההדגשה שלי.

נתיב בולט שקידם **משמר לילדים** בנוגע להגשמת חובת החינוך ולמניעת העבריינות היה שליחתם של ילדים מוזנחים אל הקיבוצים. גישה זו עלתה בקנה אחד עם ההתייחסות החיובית אל הקיבוץ בציונות וביישוב בכלל כפתרון למה שנתפס כרעות החולות של העיר והקיום הגלותי. בטקסטים שונים בעיתון הודגש תפקידו התרפויטי של החינוך בקיבוצים גם בהצלה מהידרדרות לעיסוקים לא יצרניים. כך הובא בעיתון סיפור שגולל את קורותיה של מזל, ילדה שעלתה מתימן למעברה, למן הגיעה לארץ עד ישועתה, שהושגה בקיבוץ:

בימים הראשונים להיותה בארץ היתה מזל אכולת יגון ואכזבה. שוכנת היתה עם הוריה במעברה. החיים נמשכו במסלולם הרגיל – ממש כמו בתימן. שוב עבדה במשק הבית והשדכנים שבו להתדפק על דלתותיהם. למרבה הצער והכאב ראתה מזל ילדות ההולכות ללמוד! בנות לומדות! נתלקח במזל הרצון ללמוד, לדעת, להבין. תחילה לא העיזה [כך] לדבר אל אביה על רצונה זה. ידעה, כי יגער בה. אולם לבה בכה במסתרים. היא הצטערה על השנים שחלפו עליה בתימן בלי לימודים. אין היא יודעת דבר על העולם ועל הנעשה בו וכה קשה לה לחיות בעולם הזה ולא לדעת דבר!⁵²

בסופו של דבר עברה מזל להתחנך בחברת הקיבוץ, וכך נכתב: 'היא נגאלה! שם זכתה בילדות. והיא לא תחסוך כל מאמץ על מנת להשכיל ולהיות אדם מועיל בארץ החירות'.⁵³ עוד כתבת שער בולטת ברוח ראליסטית הודפסה ב**משמר לילדים** לקראת החופש הגדול של שנת 1954, ובה הוצגו ילדי מעברה קטנים מבני ארצות האסלאם, המשוטטים בלא מטרה. בעיקר נקשרה נפשו של הכותב בזו של סאבאח מעיראק, שבישראל נקרא דן, ולצדו התוודע לכמה טיפוסים אחרים מילדי המעברה שהוצגו כמהמרים הבטלים מלימודים. 35,000 בני נוער מבני הארץ אינם באים בכותלי בית הספר, כתב בצער, וסיכם:

כיום נעשים מאמצים להעביר ילדים אלה אל בתי־ספר בקיבוצים. שם הם לומדים ועובדים גם יחד, נעשים לפלחים מומחים, לירקנים, טראקטוריסטים, נהגים. שם נעשים מאמצים, כדי שסאבאח־דן לא יעמוד בפתח קיוסק, ברחוב הראשי של המעברה ולא יצפה לרווח של גרוש ב'משחק־מזל' בגלגל.⁵⁴

52 עדה, 'מעבדות לחירות', שם, ז, 30, 9.4.1952, עמ' 448-449.

53 שם. על היבטים אתניים-מגדריים חשובים בדיון בשנות החמישים על גיל הנישואין ועל הקשר שלו לסלידת הוותיקים מעולי ארצות האסלאם ראו: רוזין, **חובת האהבה הקשה**, עמ' 235-241.

54 נחמן, 'בישראל קוראים לי דן', **משמר לילדים**, ט, 48, 4.8.1954, עמ' 749-750.

דימוי 6: סאבאח־דן ממשמר לילדים

האהדה לחינוך בקיבוצים חלחלה גם לעיתונים האחרים, וגם בהם הוא הוצג כדרך מילוט מחיים של עליבות ופשע במקומות יישוב אחרים בארץ. כך למשל בכתבה בולטת בדבר לילדים על מחנה שנערך לכבוד השנה הכ"ה לקיבוץ הארצי, נכתב על ילדי המעברות העזובים, המוכרים 'אסקימו', גלידה ועיתונים ואינם פוקדים את בתי הספר, ועל תפקידו של היישוב הוותיק, ובראשו הקיבוצים, בקליטתם ובשינוי גורלם.⁵⁵ דוגמה בולטת לסיפור שתחילתו ברחוב וסופו בקיבוץ מתוך הארץ שלנו היתה הסדרה 'דרכי חייו של הנער זאכי' מאת יונתן אביב. זאכי עבוד היה בן למשפחה ענייה, בת עשר נפשות. האב שומר לילה במוסך, שיכור ואלים, ואמו, נעימה, כובסת. זאכי לא למד בבית הספר, העביר את ימיו בשוטטות והסתבך עם כנופיות נערים עבריינים, שבראשה עמד שאוויש האכזרי בן ה-25. זאכי הצטרף לפעילות הכנופיה, שעסקה בין היתר בהברחת חשיש בשיתוף ערבים מלבנון. הוא נתפס, נעצר, נאסר, ולאחר שהות במוסד לנערים עבריינים נתלכדה בלבו אש החרטה, בעקבותיה עבר לקיבוץ והחל בחיים חדשים.⁵⁶ בטקסטים מעין אלה הוצגה הסדרת ימיהם של ילדים כחובה שאין בלתי, והגשמת רוח החוק, גם כשהוא לא הוזכר מפורשות, צפה ועלתה כחיונית לאומה בארצה ולטובתם האישית.

55 גרשון, 'עדת השומרים במחנה', דבר לילדים, כג, 4, 8.10.1952, עמ' 43.

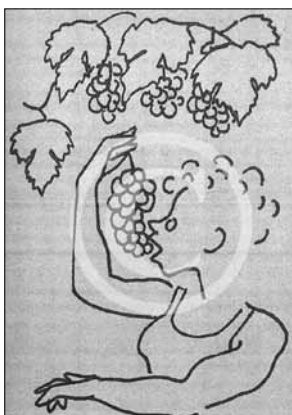
56 פרקי הסדרה הובאו בהארץ שלנו, ד, מחוברת 1, 22.9.1953, עמ' 5.

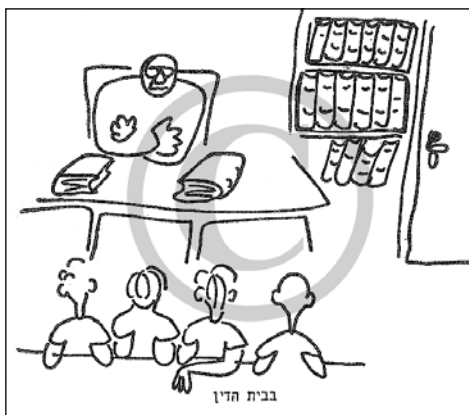
8

7

10

9

מקבץ 2: איורים 7-10 - הנער זאכי - מבערות לגאולה בקיבוץ בהארץ שלנו

רק לעתים רחוקות מאוד הובאו בעיתונים מכתבים שכתבו ילדי המעברות עצמם, שהעידו על מהפך כזה בחייהם.⁵⁷ במכתב נדיר כזה של 'בת מעברה' להוריה, שכאילו 'התגלגל' לעיתון, הובאו דברי הלל על החינוך בקיבוץ ועל מצבן הרע של הכנות שנותרו במעברה נעדרת החינוך:

⁵⁷ במחקר טרם הוברר אם בעיתונים פורסמו מכתבים שפוברקו בידי העורכים. גם אם לא כך היה, סביר להניח שעורכי העיתונים כיוונו את הכתיבה למחזות שהיו רצויים בעיניהם. על הקשרים בין מערכות העיתונים החילוניים לילדים שכתבו להם ראו בתוך: שיכמנטר, חבר מנייר, עמ' 140-159.

יקירי, אתם מכירים את חיי המעברה, כי חייתם בה [...]. מה הם מעשי הנוער שם? נוער צעיר בגילי מתגלגל בשבילי המעברה ללא חינוך, ללא התעסקות ואפילו ללא עבודה. [...] אני יודעת, שקשה להורים להחזיק אפילו ילד אחד בבית־הספר. הרי שמעתם מה אומרת ש. שעזבה את חברתנו [...]. מה מעשיה? מנהלת את משק הבית במקום אמה? מה עושות ט. ומ. [...] איך מרגישה ר., אשר התארסה, ועוד כמותה שהן כבר אמהות? הרי הן בנות גילי. האם זה מוסרי ואנושי יותר, מכפי שאנו חיים בחברת־נוער? [...] צר לי על כל הנוער המתקלקל במעברה. כוחות נעורים נחוצים לארצנו ומה התועלת שהנוער הזה מביא לארצנו?⁵⁸

מקורות אלה מדגימים כי הציוד בחשיבות שגרת החינוך, שעמדה בבסיס עקרון חובת החינוך – והפעם בנוגע לקיבוצים – חצה לעתים גבולות מגזריים ופוליטיים בכתיבה לילדים. כמו שנראה בחלק הבא, לדעתם של עורכי העיתונים היו לרעיון זה גם השלכות מעשיות בנוגע לתפקידם של בני הוותיקים בסיוע למימושה של אותה חובה.

ג. הציפייה מהקוראים: סיוע להגשמת חובת החינוך ומניעת העבריינות

1. השתתפות ברות, סיוע בחומר

לצד הכתיבה על עצם חשיבות החינוך ומימושו בידי גורמים כמו המדינה וההורים, הדגישו העיתונים את תפקידם של הקוראים לעזור להגשמת חובת החינוך בקרב אחיהם המזוגגים, לטובתם האישית של מושאי הסיוע ובשאיפה לבנייתם של חברה מתוקנת. וכך, מתוך תפיסת הקוראים כקהילת השתייכות ותיקה, צופה מהם לשנס מותניים ולתת כתף למאמץ. כך למשל נכתב במשמר לילדים בנוגע לסיוע לילדים עולים:

אין התלמידים הוותיקים, בני־הארץ, פטורים ממצוה [...]. כל תלמיד ותלמיד, צבר וכמעט־צבר, חייב לראות את עצמו מורה ומדריך במידת־מה לגבי החבר־העולה, לקרב אותו, לעזור לו בלימודיו, [...] לעזור לו להתחנך לאזרחות בישראל על־ידי הגשמה עצמית.⁵⁹

לעתים אומצה התייחסות קלילה ומשעשעת לנושא. רמזים מחויכים למצופה מהקוראים הובאו במדור הקומיקס שאייר אריה נבון וחתם את דבר לילדים (ובו החלו ילדים רבים את הקריאה) – 'אורי־מורי'. בקריקטורה אחת הוצג אורי־מורי, סמל לצבריות מובהקת, מעביר את ארון הספרים הפרטי שלו למעברה, מקים ספרייה ומחלק ספרים לילדים שם, חובשי הכיפות ועטויי פאות הלחיים;⁶⁰ בקריקטורה אחרת נראה אורי־מורי נוסע במכונית שמחובר

58 שושנה מזרע, 'מכתב להורים', הארץ שלנו, ג, 29, 8.4.1953, עמ' 15.

59 יעקב רבי, 'הגענו לשש ספרות!', משמר לילדים, ה, 1–2, 22.9.1949, עמ' 22.

12

11

13

מקבץ 3: איורים 11-13 - אורי-מורי מסייע להגשמת חובת החינוך בקרב אחיו העולים, דבר לילדים

לה רמקול: 'אורי-מורי שמע, כי מורים אין מספיק/ וקשה את צרכי החינוך להדביק.// והנה הוא התקין לו לאוטו רמקול/ ועברית לעולה מספק הוא לכל...'⁶¹ במקום אחר לימד אורי-מורי את עולי מרבד הקסמים: 'אורי-מורי עלה על מרבד-הקסמים/ ומיד, עוד בדרך, התחיל פעלו: מעל, ברקיעים התכלים הרמים, מלמד הוא עולים את השרש 'עלה':// עליתי, עליתי, עלה - / מלאכה נקיה וקלה!⁶²

60 'אורי-מורי הולך למעברה', דָּבָר לְיִלְדִים, כא, 21, 24.1.1951, עמ' 332.

61 'אורי-מורי מלמד עברית', שם, כא, 45, 11.7.1951, עמ' 716.

62 'אורי-מורי מלמד עברית את עולי מרבד-הקסמים', שם, כא, 46, 18.7.1951, עמ' 732.

לצד הרמזים, עודדו הקוראים לסייע לעולים שזה מקרוב באו ללמוד גם באופן מעשי. הארץ שלנו למשל ארגן מבצע התרמה לילדי המעברות – 'אור לעולה' – שהדגיש את נושא חשיבות המאור ללימודים במעברות, וילדי הוותיקים עודדו לתרום לאחיהם במעברות פנסי לוקס.⁶³ עורך העיתון הודה לקוראים שתרמו ליזמה,⁶⁴ עיגל את הסכום כלפי מעלה בעזרת חברי המערכת, וכתב: 'ברור שתרומוטיכם יזכו יותר ממעברה אחת באור תמיד נעים שיאפשר לבני הנוער [...] לרכוש את השפה העברית בשעורי הערב, ולהריח ריחה של תרבות מולדת'.⁶⁵ בהמשכו של אותו הגיליון הובא הציטוט הזה, שיוחס לוויקטור הוגו: 'כאשר מתרוקן הארנק, מתמלא הלב'.⁶⁶

תודעת הסיוע חלחלה גם לסיפורים, שפורסמו למשל בהצופה לילדים: כך היה בסיפור 'המגבית', שילדי בית הספר אספו בו כסף וקנו ילקוט לילי, ילד ממחנות העולים;⁶⁷ כך היה גם בסיפור 'האיחור שלא נשנה', שילדי ותיקים אספו בו כסף כדי לממן לילד עולה כרטיסיית אוטובוס כדי שלא יוסיף לאחר לבית הספר.⁶⁸ נושא המגביות הועמד לשאלה במדור 'לדעתי...' באותו עיתון. במדור, שהעלה לדיון סוגיות מתחומי המשפט והמוסר כדי לקבל את תגובות הילדים, שאל יוסף וולק את הקוראים אם מבחינה מוסרית נכון לארגן מגביות לטובת ילדי המעברות או שמא בכך מחנכים אותם לפשוט יד.⁶⁹ בתשובותיהם כתבו הילדים שבמגביות אין כל רע, ובתנאי שמטרוניהן חשובות, ובראשן מימון ספרי לימוד, משום שאלה מסייעים בהגשמת חובת החינוך: 'לקנות כדורים ומשחקים אין צורך, גם בלעדיהם יוכלו הילדים ללמוד, אבל בלי ספרים לא יוכלו לעשות שום דבר. מחוייבים איפוא לדאוג בתחילה לדברים החשובים ביותר'.⁷⁰

גם נושא מעורבותם של ילדים בשטח בא לידי ביטוי בעיתונים. כך במדור 'גליה כותבת לכם' בהצופה לילדים תוארה יזמתה של גליה לבקר בפרוור עוני של העיר כדי להיטיב את חייהם של ילדים שאינם לומדים, באופן שהעביר לקוראי העיתון ציפייה ברורה.⁷¹ זאת ועוד, על רקע התקופה עלו התייחסויות לצורך לסייע לילדים שכן נחשפו לתכנים של חינוך,

63 ראו למשל בהארץ שלנו, ג, 12, 10.12.1952, עמוד השער.

64 'בינינו', שם, ג, 16, 7.1.1953, עמ' 2.

65 'בינינו', שם, ג, 18, 21.1.1953, עמ' 2.

66 שם, בעמ' 7. מבצע זה היה מקור גאוות המערכת גם שנים לאחר מכן, כמו שעלה מכתבת פרופיל שפורסמה על הארץ שלנו בעיתון ב' 1956, ובה נכתב בקורת רוח על מבצע גיוס זה של ילדי הוותיקים לטובת חינוכם של ילדי המעברות. 'היה היה', שם, ז, 1, 12.9.1956, עמ' 3-4, בעמ' 3.

67 מנחם אחי-חנוך, 'המגבית', הצופה לילדים, ח, 18, 6.1.1954, עמ' 274-275.

68 מנחם אחי-חנוך, 'האיחור שלא נשנה', שם, ח, 46, 21.7.1954, עמ' 714-715.

69 יוסף וולק, 'לדעתי...', שם, ט, 20, 16.2.1955, עמ' 3.

70 הציטוט לקוח ממכתבה של רבקה ויזל, תלמידת בית הספר הממלכתי-דתי עכו, כיתה ח', 'לדעתי...', שם, ט, 24, 16.3.1955, עמ' 11, וברוחו היו עוד התייחסויות במדור.

71 לל ציון שם מחבר, 'גליה כותבת לכם', שם, ח, 29, 24.3.1954, עמ' 442; וכן שם, 30, 31.3.1954, עמ' 467.

אבל באופן שנחשב לא מספק וזיהה את מקבליהם עם עזובה בפועל. למשל, בהארץ שלנו (החילוני במובהק) הובא סיפורו של נסים ממעברת ראש העין, שהודגש בו שיוכו הדתי.⁷² נסים, שגר עם משפחתו בת עשר הנפשות בצריפון שהורחב לפחון, בזוהמה, למד בבית ספר דתי של 'האגודה' תורה ודינים 'בלבד' ובקושי הכין את שיעוריו המעטים. ברחבה שלפני הקיוסק נהג לשחק בכדור רגל מגרביים ולהמר במשחקי קלפים. על תפקידם של בני הוותיקים נכתב בטקסט מפורשות: עליהם להציל את נסים מעתיד מפוקפק ולעשות אותו לאחד משלהם.⁷³

מטקסטים אחרים בעיתונים, שהוצגו ככאלה שהגיעו מהשטח, עלו גם רגשות אשם שנועדו לעורר את הקוראים למחשבה ואולי גם לפעולה עתידית לטובת הילדים הלא לומדים. כך היה למשל בסיפור 'מעשה בילד פלוני', שפורסם במשמר לילדים. בסיפור זה כתב הסופר יפרח חביב, בן קיבוץ בית קשת, במתכונת שדימתה תיעוד של מקרה אמתי, על ביקורו בתל אביב, ששם פגש ילד רחוב כבן 11, לבוש בלויים, המוכר כרטיסי אוטובוס בפרוטות. בדברים שהתפתחו בין המספר לילד גנב הילד מהמספר לירה וברח. חביב מצא אותו, אך מיאן למסור אותו לידי המשטרה, ובמקום זאת העדיף – משהבחין כי הילד רעב – לקנות לו עוגה ומיץ ולפתח עמו שיחה, ובה האיצ בו לכנותו בשם 'חבר' (אולי ברוח מפ"ם). כך נכתב שם:

אדון חבר, למה רצת אחרי? למה לא קראת לשוטרים? כבר פעם ישבתי במשטרה. אני גנב. אני יודע. אבל עכשיו באמת כבר לא תרביץ בי, נכון? הדקתי את כמתתו לראשו והחרשתי. כך הם גדלים, נערי רחוב אלה, הרהרתי לי. ומה פלא שסופם שהם שולחים ידם בגניבה? וכי רק אשמתם בלבד היא? כלום אין גם אנו כלנו אשמים בכך במדה ידועה? כאלה וכאלה היו הרהורי.⁷⁴

72 יהודה שנהב כינה היבט זה של תיוג יוצאי ארצות האסלאם 'הדתה'. ראו: יהודה שנהב, היהודים הערבים: לאומיות, דת ואתניות, עם עובד, תל אביב 2003, עמ' 73-120.

73 מאיר בקר, כתב, פתח תקווה, 'דמות ממעברת ראש העין: נעשה את נסים לאחד משלנו', הארץ שלנו, ג, 41, 1.7.1953, עמ' 6. טקסט זה ודומיו יש לקרוא גם על רקע ההתנגדות במגזר האזרחי למשטר הזרמים בחינוך. ככלל, המאבק על נפשם של הילדים בנושא החינוך עמד במוקדן של מחלוקות פוליטיות בשנות החמישים, ובין היתר הוביל לפיזור הכנסת הראשונה ולחוק חינוך ממלכתי, ששינה את משטר הזרמים. הארץ שלנו התייחס לנושא הזרמים בחינוך במקומות נוספים, למשל בכתבת הומאז' לחברת הכנסת שושנה פרסיץ (הציונים הכלליים) שפעלה לקידום החוק. ללא ציון שם מחבר, 'השי הגדול לילדי ישראל', הארץ שלנו, ג, 12, 10.12.52, עמ' 10-11. פרסיץ היתה גם חמותו של גרשום שוקן, המוציא לאור של העיתון. עוד על הפוליטיקה שסבבה את חוק חינוך ממלכתי ראו: מתי דודסון, 'לידתו ויישומו של חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953, חינוך ופוליטיקה במדינת ישראל בתקופתו של בן ציון דינור, 1951-1955', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2002.

74 יפרח חביב, 'מעשה בילד פלוני', משמר לילדים, ח, 8, 5.11.1952, עמ' 111-113, הציטוט מעמ' 113-112.

מסר דומה עלה גם מכתבה מאת שלמה שבא שפורסמה במשמר לילדים סמוך לחג הפסח תשי"ג על סעידה, ילדה עולה מתימן, יתומה מאם ומאב, שהגיעה בעליית מרבד הקסמים וגרה עם דודיה במעברה בראש העין. סעידה רצתה ללכת לבית הספר, אבל לא יכלה לעשות כן בשל אחריותה לפרנסת בני ביתה:

נתתי את דעתי שרבים רבים [...] הילדים כסעידה החפצים ללכת לבית הספר ואינם יכולים [...] שאת נעוריהם מבליים בעבודה קשה. לא מכבר הסבנו לשולחן ליל'ה סדר'. שמחנו בחגנו עם הורינו וחברינו. היה אור הרבה, שירה, שמחה, בדיחות הדעת. האם זכרנו אותה שעה את כל אלה שלא זכו לכך? האם הבטחנו לעצמנו בליל'ה סדר', כי הנה נקום ונעשה הכל [...] כי [...] סעידה [...] תוכל לבקר בבית ספר?⁷⁵

מסרים דומים עלו גם ממכתבי ילדים שמהם עלה קול פרטי ואמפתי לשגרת ימיהם המעורערת לכאורה של אחיהם, הנאלצים לעבוד במקום ללמוד – וגם במקום לנפוש מהלימודים. כך, במכתב של אהוד הרפזי, בן 12 מנגבה, למשמר לילדים, סופר על פגישה עם 'ילד תימני' שעבד במכירת עיתונים גם בחופש בגלל המצב הכלכלי בביתו: 'לבי המה בקרבי. הרי הוא ילד כמוני. גם הוא רוצה להשתעשע בים, לראות להטי קרקס וסרטים והצגות. במה אוכל לעזור לו?'⁷⁶ במדור 'קוראים לקוראים' בהצופה לילדים היטיב לתאר הילד אריה סצמסקי מוכר עיתונים קטן שאינו לומד ואין לו חופש: 'כשהלך הרהרתי בו זמן רב. ילד מסכן זה צריך לפרנס משפחה שלמה. נשלל ממנו החופש, אין הוא יכול לשחק כמוני, ילד מסכן'.⁷⁷ כך היה גם במכתבן של מרים ליאון ושרה סימון, בנות 14, מבית הספר תל-חי בתל אביב, להארץ שלנו. השתיים תיארו כיצד צעדו ברחוב ביאליק בעיר בעודן מלינות על זוטות ונתקלו בילדת רחוב ששערה פרוע, עיניה גדולות ושחורות, אביה חולה, אמה חסרת אונים ושתי אחיותיה – ג'קי ופטימה – מתגוללות ברחוב. היא מצחצחת נעליים למחייתה, ובפיה לחש עצוב. דגש הושם במכתב על היעדרותה של הילדה מבית הספר ועל חייה הקשים; הדבר הביא את הבנות להעריך את חייהן אחרת: 'המשכנו בדרכנו ושוב לא חשבנו על שמלות וקולנוע. בראש מושפל הלכנו וחשבנו: מה חסר לנו? בית יש לנו, חם וטוב, מזון בשפע, ואנו רוטנות: זה לא טוב! את זה אכלנו אתמול! שוב ביצה? ושוב בשר?!'⁷⁸ בכתביה הועבר מסר חומל על הילדים שגורלם לא שפר עליהם, שחזיק את אורח החיים הנורמטיבי של שגרת הלימודים (והחופשות) ועודד – גם אם בעקיפין – את אימוצה של ערנות כלפי הצורך בהסדרת חייהם של הילדים הלא לומדים.

75 שלמה שבא, 'סעידה, ילדת המעברה', שם, ח, 30, 8.4.1953, עמ' 460.

76 'הילד התימני', שם, ט, 53, 8.9.1954, עמ' 832.

77 אריה סצמסקי, 'מוכר העיתונים', הצופה לילדים, ט, 44, 3.8.1955, עמ' 11.

78 מרים ליאון ושרה סימון, בנות 14, תל אביב 'בני בלי בית', הארץ שלנו, ד, 43, 14.7.1954, עמ' 15.

14

16

15

מקבץ 4: פריטים 14-16 - ילדים עובדים. איורי ילדים שפורסמו במדורי המכתבים בעיתונים

2. הגדנ"ע ככלי חינוכי הלוחם בפשיעה

כמכשיר רב-עצמה למימוש חובת החינוך הוכר הגדנ"ע, שפעל מכוח פקודת מבנה הגדנ"ע בקרב הילדים הצעירים ובני הנוער. בקרב אוכלוסיית הילדים הצעירים שימשה הזרוע המחנכת של הגדנ"ע כוח משלים במקומות שמערכת החינוך התקשתה לקיים בהם את חוק לימוד חובה. בקרב אוכלוסיית בני הנוער הקים הגדנ"ע מועדונים ברחבי הארץ כדי להיטיב את השכלתם של החניכים וליצור מסגרת בילוי זמן בשבילם. על חלקו של הגדנ"ע בתחום החינוך בכלל ועל תפקידו במניעת הפשיעה בארץ בפרט סיפר בשנת 1951 ראש הממשלה דוד בן-גוריון בכינוס של מפקדי הגדנ"ע. לדבריו, בחישובים שעשה בתקופת קום המדינה מצא כ-100,000 נערים ונערות בני 14-18, שמהם כ-80,000 אינם לומדים. בעיני בן-גוריון היה ייעודו ההיסטורי של הגדנ"ע בין היתר למגר את העבריינות ולמנוע

פשיעה פוטנציאלית: 'לחנך נוער זה, בין שזה נוער לומד, או נוער עובד או נוער הרחוב, המופקר לבטלה ולבערות ואולי גם לחיי־פשע, ולעשותו מנוף מרכזי לתמורה המוסרית, התרבותית, החברתית, שיש לחולל בשוב מנומר ורב־קרעים'.⁷⁹ כך נרתם צה"ל, בחסות החוק, למימוש חובת החינוך.⁸⁰

בהתאם, עודדו עיתוני הילדים, בייחוד החילונים מביניהם, את הקוראים להתנדב לפעילות חינוכית מטעם הגדנ"ע – אם לא עתה, אז בעתיד. בכתבה לדבר לילדים מאת שלום סגל, חייל במעברה על יד זיכרון יעקב, תיאר הכותב את פעילות הצבא במקום, שנעדר מוסדות חינוך. סגל, מממש עקרון חובת החינוך בקרב העולים, אימץ קו אופטימי, שחבר לנימת 'סמוך' צברית:

כמאתיים ילד וילדה, ביניהם למעלה ממאה בגיל בית־הספר, נמצאים בטיפולנו. אין להם כאן לא גן ולא בית־ספר, לא מטפלת, לא גננת ולא מורה. אנחנו ממלאים כאן את כל התפקידים האלה. וכיצד? – אוהל גדול שבקצה המחנה משמש 'בית־ספר' (במרכאות, כמוכן). מאי־שם (אותו כבר לא אגלה לכם, כי זה כמעט סוד צבאי!) הבאנו שני שולחנות וארבעה ספסלים – והרי לכם 'ריהוט' לבית־הספר. אם נוסיף על זאת את הלוח שהבאתי מבית־הספר שלי הרי שיש לנו כמעט בית־ספר 'משוכלל'. אתם צוחקים, מה? אבל אני אינני מתלוצץ כלל וכלל. כאן, בעבודתנו, אין לנו אפשרות ואין לנו זמן להתלוצץ. הענין הוא רציני למדי, ובעיקר הילדים שבכאן [כך] רציניים מאד, ועז רצונם ללמוד ולהכיר את מולדתם החדשה ואת מנהגיה, הנראים בעיניהם מוזרים מאד.⁸¹

בהארץ שלנו התבטא גם זאב שיף בדבר אחריותם של ילדי הוותיקים כלפי ילדי המעברות. הילדים המוזנחים, כתב, אינם אשמים במצבם. חוק לימוד חובה אינו מקיים במעברות, כך

79 דוד בן־גוריון, 'כור מצרף לעם – בכינוס מפקדי הגדנ"ע' (29.11.1951), בתוך הנ"ל, חזון ודרך, ג, עם עובד, תל אביב 1957, עמ' 254, 257 (הדפסה שלישית).

80 על תפקידו המחנך של הגדנ"ע דיבר דוד בן־גוריון גם ב'חוק שירות הביטחון תש"ט', דברים בשיבה ה-68 של הכנסת הראשונה (15.8.1949), בתוך: הנ"ל, שם, א, עם עובד, תל אביב 1962, עמ' 213, 216 (הדפסה שלישית). על מדיניות כור ההיתוך של בן־גוריון ועל הקשר שלה להגשמת חובת החינוך ראו: צמרת, עלי גשר צר, עמ' 76-93. על מקומו של הגדנ"ע במערכת החינוך ראו: הנ"ל, שם, עמ' 93-101, וכן בתוך: זאב דרורי, אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך בימי ראשית המדינה, המרכז למורשת בן־גוריון, שדה בוקר 2000, עמ' 160-172. עוד על דוד בן־גוריון בהקשרים של אורחות ומשפט ראו: ניר קידר, ממלכתיות: התפיסה האזרחית של דוד בן־גוריון, מכון בן־גוריון ויד יצחק בן־צבי, שדה בוקר וירושלים 2009. תרומתו של צה"ל בתחום החינוך עמדה כמובן לצד השפעתו על כינונה של ישראל כ'אומה במדים', ראו למשל: אורי בן־אליעזר, דרך הכוונה: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936-1956, דביר, תל אביב 1995.

81 שלום סגל, 'חילים במעברה', דָּבָר לילדים, כב, 8, 14.11.1951, עמ' 107. ראו עוד: ברוך אורן, 'צעדים ראשונים במעברה', שם, כב, 13, 19.12.1951, עמ' 187; וגם: ש' עין, 'באהלי הגדנ"ע', מְשִׁמֵר לילדים, 1, 54, 5.9.1951, עמ' 2-3.

הסביר, בין היתר משום שההורים אינם רוצים לציית לו, וכל שמעניין אותם הוא שילדיהם יפרנסו את בני ביתם הרבים. שיף הדגיש שכמעט מחצית מבני הנוער הנמצאים בהשגחת שירות המבחן הם מבני המעברות. בכתבתו מסר לקוראים הצעירים מידע סטטיסטי: כ-1,180 אישומים נגד בני מעברות הועברו לשירות המבחן בשנת 1953, 348 מהם ביצעו יותר מעברה אחת. ביסוד דבריו עמדה קריאה: להמריץ את הנוער הוותיק להתנדב לגדנ"ע. לאחר תקופת הדרכה לא ארוכה בגדנ"ע, התנבא, ינותבו ילדי המעברות לדרך הישר.⁸²

המלחמה בעבריינות באמצעות הגדנ"ע שולבה גם בסיפורים שפורסמו בעיתונים. כך למשל בהארץ שלנו, בסיפור 'הקלע הראשון בפלוגת הגדנ"ע', שסופר בו על מוסה, ילד משוטט יתום מאב ושאמו כובסת, שנהג 'לעשות צרות' ובין היתר לקטול יונים ברוגטקה ולדקור יושבים של חמורים, עד שהוקם מועדון גדנ"ע סמוך למקום מגוריו. מוסה התחנך בו, ולבסוף גם נהיה קלעי מצטיין בצה"ל.⁸³ באותו עיתון הציל הגדנ"ע מחיי פשע גם את הנער זכריה, בן לא לומד למשפחה קשת יום (אם חולה ואב שיכור ואלים), שעלה בעליית מרבד הקסמים מתימן ונהיה מדריך כיתה.⁸⁴ במקומות שונים הוצג הגדנ"ע כסוכן מודרניזציה וכניסה לעולם התרבות המערבית. כך בכתבה 'אנו אוהבים את הגדנ"ע' – שפורסמה בדבר לילדים לרגל מפגן הגדנ"ע השנתי על כפולת עמודים בולטת בליווי תצלומים – נשזר החינוך בגדנ"ע כחינוך לכלל האוכלוסייה, אך בייחוד כמי שהוציא את חניכיו העולים מחושך לאור, בבחינת הצלה מחיי פשע אפשריים.⁸⁵

מהכתיבה על פעילותו החינוכית של הגדנ"ע במעברות לא נפקדו קביעות מכלילות בנוגע לאופיים של העולים. בדיווחים על יציאות של צעירים למחנות הגדנ"ע בקרב ילדי המעברות שימשו אבחנות כמו-אנתרופולוגיות בתיאוריהם של יוצאי ארצות האסלאם, ולצד הדאגה לחינוכם ולרווחתם נשזרו בהם הנחות סטראוטיפיות, למשל בנוגע למטען התרבותי של החניכים. כך לדבריה של מדריכה במעברה שהובאו בדבר לילדים:

למרות המאמצים הרבים הנעשים מצדנו לפתח במידת האפשר את ידיעותיהם, נוטים הילדים אל החד-גוני, ולא ניכר בהם רצון לחידושים. להיפך, מורגשת אצלם חזרה תמידית אל הישן. עובדה זו ניכרת ביותר בשעה שהם לומדים לשיר. [...] גם הריקוד העממי שלהם מורכב ממספר צעדים מצומצם ביותר, והצעדים חוזרים ונשנים בלי הרף. כל אלה מראים על חוסר פיתוח מספיק. [...] יצר הקנאה מפותח אצל הילדים האלה מאוד [...] מבחינה שלילית, מביאה הקנאה ליחסי איבה קשים בינם לבין עצמם; יחסים אלה מסתיימים על-פירוב במכות אכזריות, בזוגות עיניים וקודות ובווערות המסוגלות לכל [...]

82 זאב שיף, 'עלינו לחולל שינוי במעברות', הארץ שלנו, ה, 13, 22.12.1954, עמ' 3.

83 מאיר נחתומי, כתב, פתח תקווה, 'הקלע הראשון בפלוגת הגדנ"ע', שם, ג, 47, 12.8.1953, עמ' 10.

84 מאיר נחתומי (בקר), כתב, פתח תקווה, 'זכריה ארטיק נהפך למ"כ', שם, ד, 11, 2.12.1953, עמ' 4.

85 הכתב הנודד, 'אנו אוהבים את הגדנ"ע', דבר לילדים, כה, 5, 27.10.1954, עמ' 2-3.

לנוכח אלה המשיכה והגדירה את עצמה המדריכה בגוף רבים, שכלל את בני הוותיקים העוסקים בחינוך במעברות:

עבודתנו במעברה מענינת מאד וגורמת לנו סיפוק רב. העובדה שהילדים באו אלינו חסרי כל השכלה, דעה או חינוך, מביאה אותך למחשבה, שכל מה שהם רוכשים לעצמם ומתקדמים, נעשה בהשפעתנו ועל ידינו. [...] חיי הילדים [...] בלתי מפותחים מכל הבחינות. דוקא גילוייהם הפרימיטיביים, שהם פשוטים וטבעיים כל כך, מעוררים את תשומת לבנו ואת רצוננו לעקוב אחרי חייהם ולהשוות אותם לחיינו אנו, המורכבים מאוד, ביחס לחייהם על כל פנים. [...] יהיו־נא הרצון והאחריות לסייע ולהועיל לילדים אלה נחלת כל אחד ואחד מאתנו.⁸⁶

דוגמה בולטת במיוחד להצגת הגדנ"ע ככלי חשוב בחינוכם של נערים ובמניעת עבריינות היתה הסדרה בהמשכים (20 פרקים) 'הכנופיה של חיימו' שכתב מנחם תלמי ופורסמה בדבר לילדים בין ספטמבר 1955 לפברואר 1956.⁸⁷ במרכז הסדרה – שעם פרסום הפרק הראשון שלה ייחד לה שלמה טנאי, עורך העיתון באותה עת, חלק מטורו⁸⁸ – עמד הנער בן ה־14 חיימו שערי, בן למשפחה קשת יום שחיה במעברה. האב, עולה מתוניס, מובטל ש'שנא כל מלאכה', נהג לקבץ נדבות ולהכות את בנו; האם תשושת גוף וחלשת אופי; ובנם – הנער חיימו השחרחר והשחוח, שאינו הולך לבית הספר, ניתן להשפעה בקלות. חבורת פושעים מבוגרים שנוהגת לגנוב נטפלת אליו וגוררת אותו למעשי פשע. בפרק ז' סיפורו של חיימו משתנה לסיפור חניכה על ידי נציגי הגדנ"ע: 'שינוי קטן התחולל במעברה. בירכתייה, בצלו של חורש האיקליפטוסים, הוקם צריף של הגדנ"ע, כדי שישמש מועדון לנעריה הזנוחים'.⁸⁹ חיימו נקרע בין כוחות מנוגדים: בין חששו מהתנערות מחבורת הפשע, שהילכה עליו אימים אך אפשרה לו חיי נוחות וכבוד (גם אם מפוקפק) כשהתקדם בהייררכייה הפנימית שלה, ובין משיכתו אל הגדנ"ע, בניצוחם של המדריכים הצעירים עוזי ודליה. על תפקידו של הגדנ"ע במניעת העבריינות הטעים תלמי בפרק י"א בשיחה בין דליה לבן־הלל, קצין חקירה מטעם המשטרה, שהגיע לחקור מעשה גנבה במעברה: בשיחה שתל תלמי בפי בן־הלל את האמירה כי בכל שנה נחסכים לחברה כ־30 פושעים חדשים מעצם פעולת הגדנ"ע רק במעברה זו – כמספר הנערים מבני המעברה המבקרים בה:

המשטרה עצמה, ותהיה גדולה כאשר תהיה, לעולם לא תצליח לחסל פושעים ופשעים מבלי שיהיה לה עורף. אתם ומועדונים דומים לשלכם הנכם חלק מן העורף הזה. אם

86 אילנה, גניגר, 'במעברה', שם, כא, 46, 18.7.1951, עמ' 728.

87 הובאה בכרך כו, מחוברת 3, 28.9.1955, עמ' 5. הסדרה ראתה אור גם כספר, בלוויית איוריו של גרשון גרא (שהחליפו את איוריו של נחום גוטמן בדבר לילדים), בשנת 1957 בהוצאת עמיחי.

88 'בין הדפים', דבר לילדים, כו, 3, 28.9.1955, עמ' 2.

89 תלמי, 'הכנופיה של חיימו', שם, פרק ז': גדנ"עים במעברה', 9, 9.11.1955, עמ' 14.

תגדילו את המועדון ואם תפתחו מועדונים חדשים בפרוורים ובאזורי דלות – תנחיתו מכות נאמנות לכנופיות הפושעים ותצילו נערים צעירים מן העולם התחתון.⁹⁰

לבסוף הצטרף חיימו לגדנ"ע, ובסדרה הודגש מיאוסו ההולך וגובר מדרך החיים של בני הכנופיה. בפרק י"ז, בתשובה לאחד מהם שלעג לו כי הוא פוחד לצאת לשוד מתוכנן, ענה חיימו וכיוון את דבריו לבני הכנופיה כולה: 'נכון, אני מפחד. [...] אני מפחד מפני העתיד – שלי ושלכם. אני מפחד מפני התוצאות העצובות של אורח החיים שאנחנו מנהלים, מפני הסיכויים העגומים העומדים לפנינו'.⁹¹ השתכנעותו להצטרף לגדנ"ע תוארה כחויית היטהרות מזככת:

מסך האדישות [של חיימו] כלפי בני אדם ומוסרם נפרץ. בפעם הראשונה החל חיימו נותן לעצמו דין וחשבון על מעשיו בשנים האחרונות, על מעמדו ועל סיכוייו בחיים לאור החיים שהוא מנהל. [...] הוא החל מתעב את אורח חיינו, את נערי השומעים לכל הגה היוצא מפיו, את המבטים המעריצים נפחדים שאנשי המעברה תוקעים בו. מאויים חדשים החלו נולדים בנפשו. הוא מתאוה לברוח מחייו הנוכחיים, לשכוח אותם, להיות נקי כפיים, להשקיע את מאוייו בשטחים שלא ידעם.⁹²

חשיפת הקוראים לתהליך הנפשי שעבר חיימו לא הותירה מקום לספק בנוגע לנחיצות אימוצה של דרך הישר באמצעות הגדנ"ע – נושא דגל החינוך והלוחם ללא חת בעבריינות.

איור 17: בני המעברה פוגשים את עוזי, מדרך הגדנ"ע הנערץ, בדפי **דבר לילדים**

90 שם, 'פרק י"א: חקירתו של צורף הזהב', 13, 7.12.1955, עמ' 11.

91 שם, 'פרק י"ז: המרד', 19, 18.1.1956, עמ' 6.

92 שם, עמ' 5-6.

סיכום

לקראת שלהי העשור הראשון למדינה הפחיתה עיתונות הילדים את העיסוק בציוויי החינוך, שנהיו בהדרגה דרי קבע במרחב התודעה הישראלית. אף על פי כן, בפתח שנת הלימודים תשי"ח מצא לנכון יעקב רבי לשוב ולדון בהגשמתו של משטר חינוך החובה, שאליו התייחס כאל נצר במורשת העם היהודי. רבי התפייט: עוד ביהודה בתקופת החשמונאים הקים שמעון בן שטח – יועצה של המלכה שלומית אלכסנדרה ושר החינוך הראשון – רשת של בתי ספר, ומסורת זו המשיכה אצל עם ישראל, העם היחיד שהנהיג חינוך חובה לבניו. למרות הצורך בשיפורים, בשנת העשור למדינה יכלה ישראל לזקוף לזכותה הישגים נאים בתחום החינוך – כך כתב מי שהיה אחד הפובליציסטים המחמירים שפעלו בשדה עיתונות הילדים המרכזית בשנות החמישים.⁹³

במאמר זה תואר השיח שהובילו עיתוני הילדים המרכזיים של שנות החמישים סביב חובת החינוך במדינת ישראל. בשנותיה הראשונות התמודדה המדינה עם תופעה של ילדים לא לומדים, שעוררה חרדה מעבריינות קיימת ומוזו שעלולה להיגרם בשל אי-מימוש הסדרת ימיהם. בתוך גלי העלייה ועם הקשיים שעמם התמודדה מערכת החינוך החדשה, נתפסה הבערות כמייצגת שורה ארוכה של חולשות מוסריות וכאחת הבעיות החברתיות והלאומיות החמורות, שאיימה על לכידותה של האומה הנבנית בארץ, על ביטחונם האישי של אזרחי המדינה ועל עתידם של יחידים בתוכה. השיח הער בעיתונות הילדים, שחתר לגיוסם של מנגנוני הקוגניציה, הרגש והפעולה בקרב נמעני העיתונים בכל הנוגע לחובת החינוך, הובא כמענה למצב מורכב זה. הדוגמאות שהוצגו במאמר כביטוי לאותו שיח כללו את הסבת תשומת לבם של הקוראים לחקיקה שהסדירה את חובת החינוך וכן כתיבה על מימוש החובה בידי הממשלה, ובכללה גם גילויי ביקורת; התייחסויות עקיפות – פואטיות ואחרות – לנושא הילדים הלא לומדים, שמהן עלה הצורך בשילובם של ילדים אלה במסגרות החינוך; כתיבה על הורים מפרי חוק שמיאנו לשלוח את ילדיהם למוסדות החינוך ועל מעסיקים נצלנים; וכן המלצות לפעולה בדמות עידודם של הקוראים בני הוותיקים לפעול למען חינוכם של הילדים הלא לומדים במעברות ובמקומות נוספים. מהתכנים ניכר שמלבד השפעותיהן של הפוליטיקה ומגוריות העיתונים על הכתיבה, הם פעלו – גם אם מבלי דעת – ליצירת חברות משפטי באמצעות שיתופם של הקוראים בהוויית החוקים ועל ידי הגדרתו המתמדת של החינוך כמושא לציות וככלי לחימה בפריעת החוק. אלה נכרכו בכתיבה שלא היתה נקייה מדעות קדומות ומסטראוטיפים בנוגע לעברייני חובת החינוך, שנתפסו כ'אחרים' בחברה וזוהו כיוצאי ארצות האסלאם.

ולעניין אחרון. במחקר מצויה הקביעה שלאחר קום המדינה היתה תודעת המשפט חלשה בקרב שדירות מסוימות בציבור.⁹⁴ עם זאת, במקרה זה הטקסטים שפורסמו

93 יעקב רבי, 'ממתי הולכים לבית הספר?', *משמר הילדים*, יב, 53, 3.9.1957, עמ' 851.

94 למשל: אהוד שפרינצק, *איש הישר בעיניו: איילגליון בחברה הישראלית*, ספרית פועלים, תל אביב, 1986.

בעיתונות הילדים מלמדים על עידוד הערנות כלפי הצורך לשתף פעולה עם ציווי החוק. בד בבד, הכתיבה – שראתה בנמעניה העיקריים, ילדי הוותיקים, 'קהילה מוסרית' – חרגה מדרישות המשפט הפורמליות כשציפתה מהם לפעול ברוח של 'וולונטריזם ממושטר' – שילוב בין שימוש באמצעי כפייה מדינתיים ובין ציפייה להשתתפות מרצון במאמץ להשגת יעדים קולקטיביים.⁹⁵ מן הטקסטים עלה אפוא שהרבה, אולי הרבה מדי, הוטל על כתפיהם הצרות של הילדים למען המטרה הנשגבת של ביסוס חברה בריאה ויציבה, בייחוד לנוכח העובדה שאת יעדי החקיקה התקשו להשיג מבוגרים שזה היה תפקידם. היו ילדים שעניין זה לא חמק מעיניהם: את הרגשתם של צעירים כי הדרישות מהם הרחיקו לכת (ושדבריהם נעדרו לרוב מהעיתונים בתקופה הנחקרת) ביטא הנער עמוס עוז במכתב לדוד בן-גוריון, בו קבל על 'תופעת פולחן הנוער' וטען: 'בכל שעת משבר תולים עיניים מקוות בנוער ובשעת התפרקות מוסרית מטילים עליו את האשמה'.⁹⁶ עם זאת ובמבט לאחור, למרות נימת הביקורת האפשרית, נראה שלצד המגויסות הלאומית ועם שיתוף ילדי הדור כגורם מעורב בחברה המתהווה – בהתמודדותיה, בייסוריה וגם בהישגיה של המדינה – בעיתונות הילדים יש לראות גם כמי שחשפה את קוראיה למצוקות אנושיות, עניין חיובי כשהוא לעצמו.

מקורות הדימויים החזותיים במאמר

מקבץ 1, דימויים 1-4:

תצלום 1: הארץ שלנו, ג, 30, 15.4.1953, עמ' 7

דימוי 2: משמר לילדים, ו, 17, 21.12.1950, עמ' השער

תצלום 3: הארץ שלנו, ד, 19, 27.1.54, עמ' השער

דימוי 4: דבר לילדים, כה, 40, 29.6.1955, עמ' 7

איור 5: הצופה לילדים, ח, 26, 3.3.1954, עמ' 403 (איור: אביגדור רנצו לואיזאדא)

דימוי 6: משמר לילדים, ט, 48, 4.8.1954, עמ' 749 (עמוד השער)

⁹⁵ מקור המונח 'וולונטריזם ממושטר' בתוך: הורוביץ וליסק, מצוקות באוטופיה, עמ' 152.

⁹⁶ מכתבו של עמוס עוז, בן 14, חניך תנועת הצופים, ירושלים, אל דוד בן-גוריון, 23.3.1954, אב"ג, חטיבת התכתבויות. עותק של המכתב נמצא גם בארכיון צה"ל. המכתב מוזכר גם בתוך: פולה קבלו, 'חלוציות ומחויבות אזרחית על פי דוד בן-גוריון, 1948-1955', בתוך: אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים), חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עיונים בתקומת ישראל), מכון בן-גוריון ויד יצחק בן-צבי, שדה בוקר וירושלים 2005, עמ' 773-802, בעמ' 796.

מקבץ 2, איורים 7-10 (איורים: יונתן אביב):

איור 7: **הארץ שלנו**, ד, 2, 29.9.1953, עמ' 5

איור 8: שם, 6, 28.10.1953, עמ' 5

איור 9: שם, 7, 4.11.1953, עמ' 7

איור 10: שם, 10, 25.11.1953, עמ' 7

מקבץ 3, איורים 11-13 (איורים: אריה נבון):

איור 11: **דבר לילדים**, כא, 21, 24.1.1951, עמ' 332

איור 12: שם, 45, 11.7.1951, עמ' 716

איור 13: שם, 46, 18.7.1951, עמ' 732

מקבץ 4, איורים 14-16:

איור 14: ארנון עמלי, בן 12, **אשדות יעקב**, **דבר לילדים**, כד, 41, 16.6.1954, עמ' 650

איור 15: תמר ברזלי, בת 11.5, **חיפה**, **דבר לילדים**, כו, 7, 26.10.1955, עמ' 13

איור 16: אמנון לוי, **גבעת חיים איחוד**, **הארץ שלנו**, ה, 39, 15.6.1955, עמ' 15

איור 17: **דבר לילדים**, כו, 14, 14.12.55, עמ' 14 (איור: נחום גוטמן)